

ABU NASR FOROBIY

FOZIL ODAMLAR SHAHRI

TOSHKENT

«O'ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI»
DAVLAT ILMIIY NASHRIYOTI

Abu Nasr Forobiy.

F84 **Fozil odamlar shahri.** Nodir va dono fikrlar. — T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. — 160 b.

BBK 84(5U)1

Ushbu kitobda Sharqning buyuk mutafakkirlaridan biri, o‘z davrining yorqin yulduzi Abu Nasr Forobiyning ayrim risolalari o‘rin olgan.

Allomaning “Fozil odamlar shahri”, “Aflotun qonunlari mohiyati” (Talxisu navomisi Aflotun), “Arastu falsafasi” (Falsafatu Aristutolis) kabi asarlari bu muhtaram zot haqidagi tasavvurimizni birmuncha kengaytirishga xizmat qilishi shubhasiz.

Majmua Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti tomonidan 1993-yilda nashr etilgan “Fozil odamlar shahri” tanlangan asarlari asosida qayta tartiblandi.

ABU NASR FOROBIY

Forobiy (taxallusi; to‘liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug‘ Tarxon Forobiy) (873, Forob sh. — 950, Damashq) — jahon madaniyatiga katta hissa qo‘shgan mutafakkir, O‘rta Osiyolik mashhur faylasuf, ensiklopedist olim. O‘rta asrning bir qancha ilmiy yutuqlari, umuman Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida taraqqiyparvar ijtimoiy-falsafiy tafakkur taraqqiyoti uning nomi bilan bog‘liq. Forobiy o‘z zamonasi ilmlarining barcha sohasini mukammal bilganligi va bu ilmlar rivojiga katta hissa qo‘shganligi, yunon falsafasini sharhlab, dunyoga keng tanitganligi tufayli Sharq mamlakatlarida ulug‘lanib, “Al-Muallim as-soniy” (“Ikkinchi muallim”, Aristoteldan keyin), “Sharq Arastusi” deb yuritilgan.

Boshlang‘ich ma‘lumotini ona yurtida oldi, Toshkent (Shosh) da bo‘ldi, Buxoro, Samarqandda o‘qidi. Keyinroq o‘z ma‘lumotini oshirish uchun arab xalifaligining madaniy markazi bo‘lgan Bag‘dodga qarab yo‘l oldi. Bag‘dodda bu davrda musulmon dunyosining turli o‘lkalaridan, xususan O‘rta Osiyodan kelgan ko‘p ilm ahllari to‘planishgan edi.

U bu yerda o‘rta asr fani va tilining turli sohalarini o‘rganishga kirishdi, yunon falsafiy maktablari bilan chuqur tanishdi. Turli diniy e‘tiqod va falsafiy fikrdagi kishilar bilan ilmiy muloqotda bo‘ldi. Ayrim ma‘lumotlarga qaraganda, u 70 dan ortiq tilni bilgan.

Taxminan 941-yildan Forobiy Damashqda yashagan, kamtar va g‘aribona kun kechirgan, asosan ilm bilan shug‘ullangan. So‘nggi yillar u Xalab (Aleppo)da turib ijod qilgan, tadqiqotchilar uning bu davrdagi hayotini eng samarali davr deb hisoblaydilar.

Forobiy 949–950 yillarda Misrga borgan, soʻng Damashqda yashab, shu yerda vafot etgan. Damashqdagi “Bob as-sa’ir” qabristoniga dafn qilingan.

Forobiy oʻrta asr davri tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilimlarining qariyb barcha sohalarida 160 dan ortiq asar yaratgan. U turli bilimlarning nazariy tomonlari, falsafiy mazmuni bilan koʻproq qiziqqan.

Forobiy yunon mutafakkirlari – Platon, Aristotel, Evklid, Ptolemey, Porfiriy va boshqalar asarlariga sharhlar yozgan.

Forobiy oʻrta asrlar sharoitida birinchi boʻlib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil taʼlimot yaratdi. Bu taʼlimotda ijtimoiy hayotning koʻp masalalari – davlatni boshqarish, taʼlim-tarbiya, axloq, maʼrifat, diniy eʼtiqod, urush va yarash, mehnat va boshqalarni qamrab olgan.

Bu borada uning “Fozil odamlar shahri” asari alohida ahamiyatga ega. Unda jamiyat (“inson jamoasi”)ning kelib chiqishi haqida shunday yozadi: “Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun koʻp narsalarga muhtoj boʻladi, u bir oʻzi bunday narsalarni qoʻlga kiritmaydi, ularga ega boʻlish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tugʻiladi... Bunday jamoa aʼzolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur boʻlgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari koʻpaydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga oʻrnashdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi”.

Forobiy shaharni ijtimoiy uyushishning yetuk shakli, insoniyat kamolatga erishishining zaruriy vositasi, deb hisoblaydi. Butun insonlarni oʻzaro hamkorlikka, xalqlarni tinchlikka chaqiradi, dunyoda yagona inson jamoasini tuzish haqida orzu qiladi. Mutafakkir inson qadr-qimmatini kamsituvchi jamiyatga qarshi chiqadi. Doimiy urushlar va bosqinchilikka asoslanuvchi jamiyatni adolatsiz, johil jamiyat sifatida qoralaydi.

FOZIL ODAMLAR SHAHRI

Werk
Abu Nasr al-Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asari
Kapitel boblari taʼrifi: *des Geschichte Wissenschaft*

1. Alloh Taolo nima va unga qanday eʼtiqod qilish kerakligi haqida soʻz; u qanday tavsif etilishi kerak, qaysi vajhdan u boshqa mavjudotga sabab boʻlib qoldi; bu undan qanday qilib yuz beradi; ularni qanday yuzaga keltiradi; u bilan bogʻliqligi qanday; u qanday qilib bilinadi va qanday qilib aql yuritilishi kerak; uni qaysi nom bilan atash lozim boʻladi; bu ismlar nimalarga dalolat qilishi kerak boʻladi.

2. Farishtalar deb eʼtiqod qilinishi kerak boʻlgan mavjudot haqida soʻz. Ularning har birining mohiyati nima, ular qanday, ularning paydo boʻlish sabablari, darajalari, bir-biriga boʻlgan martabalari, ularning har birida nimalar yuz berishi mumkinligi, qanday qilib ulardan yuz beradigan narsa (boshqa) har bir narsaga sabab boʻlgan, ularning choralari haqida; chindan ham ularning har biri osmon jismlaridan boʻlgan jismning sabablaridir, uni idora qilish unga topshirilgan.

3. Osmon jismlarining oʻzaro bogʻliqligi haqida soʻz; Ularning har biri alohida-alohida ikkinchisi bilan bogʻliqligi haqida; ularning har biri ikkinchisi unga bogʻliq boʻlgan osmon jismlarini idora qilishi haqida;

4. Osmon ostida boʻlgan jismlar haqida soʻz; ular hayulloniy – modda jismlardir; uning borligi qanday yuz berdi, u qancha, ularning har birining javhari – substansiyasi nimada; oldin aytib oʻtilgan mavjudotdan uning farqi nimada – shular haqida.

5. Modda va suvrat haqida soʻz; ularning har biri alohida olganda nimadan iborat; ular ikkalovi jismlarning

ko'rinishimi, ularning har birining boshqasidan farqi, darajasi nimada; ular bilan zohir bo'ladigan moddalar nimalardan iborat; ularning ikkalovida moddaga asoslangan vujud nimadan iborat; suvrat bilan qaysi vujud hosil bo'ladi — shular haqida so'z.

6. O'zi maloika deyilishi mumkin bo'lgan va kayfiyatidan mavjudot deb tavsif qilinadiganlar haqida so'z.

7. Umuman Osmon jismlari deb tavsif qilinadigan narsalar haqida so'z.

8. Umuman moddiy jismlar qanday yuzaga keladi; ularning qay biri — birinchi, qay biri — ikkinchi va qay biri — uchinchi va shu tariqa ketaverib, nihoyat oxirida yuzaga keladigan narsa inson bo'lib qolishi haqida; qisqacha, har bir sinf — turning yuzaga kelishi haqida xabarlar.

9. Ulardan bo'lgan har bir turning boqiy qolishi uchun qanday shart-sharoit choralar bo'lishi haqida; har bir nav shaxslarning saqlanishi haqida; ularni idora qilishda adolatli chora-tadbir haqida; ulardan nima yuzaga kelsa, bari adashmasdan, xiloflikka bormasdan, nuqsonga yo'l qo'ymasdan, adolat natijasida, hukmlar yuritish va kamolatga erishish bilan bo'lishi kerak. Chunki bular hammasi bo'lishi vojib bo'lgan narsalar bo'lib, ularning mavjudot tabiatlarida bo'lishi mumkin bo'lmagan narsalardan boshqa narsa emasligi haqida.

10. Inson haqida, inson nafsining quvvatlari haqida va uning paydo bo'lishi haqida, avvalan, qaysi biri yuzaga kelgani, ikkinchisi — qachon, uchinchisi — qachon yuzaga kelgani, ularning o'zaro munosabatlari haqida, ularning qay biri boshqarishi haqida; qaysi biri boshqasiga xizmat qiladi; qaysi biri faqat boshchilik qalidi; qay biri ularning biror narsasiga xizmat qiladi, qaysi biri qaysisini idora qiladi — shular haqida.

11. Inson a'zolarining paydo bo'lishi va ularning darajalari haqida, ba'zilarining boshqalari bilan munosabat darajalari haqida; ularning qaysinisi bosh masala va qay biri al-xodim — ikkinchi darajali masala, raisi qanday qilib boshchilik qila oladi va ularning ikkinchi darajalisi qanday qilib xizmat qila oladi — shu haqida.

12. Erkak va xotin jinsi haqida; ularning har birining quvvati hamda ularning har birining fe'li haqida; ulardan qanday

qilib bola paydo bo'lishi haqida; ularning bir-biridan farqi, bir-biriga nisbatan umumiyliigi haqida; uning erkakligi va xotinligining sababi; nega bola o'z ota-onalariga o'xshashi yoki o'zining ajdodlariga o'xshash bo'lishi yo bo'lmasa ularning hech qaysinisiga —na ajdodiga va na ota-onasiga o'xshamasligi haqida.

13. Nutqli insonning ma'qulot-aql qabul qiladigan qismi tuzilishi qanday, ularning turlari qanday; quvvatli aql (aqli qaviy) nima va fe'lli aql — aqli bilfe'l nima va moddiy aql nima va aqli munfail (passiv intellekt) nima degani-yu, faol aql (aktiv aql) nima degani va uning darajalari haqida va nega faol aql deb ataladi-yu, uning fe'li-harakati nima — shular haqida; yana quvvatda bo'lgan hatto fe'lli aql bo'la oladigan quvvatlar qanday qilib ma'qulot sifatida tasvirlanadi, hatto fe'lli — harakatdagi aql bo'ladi. Iroda degani nima, ular ikkalovi nafsning qaysi bo'laklariga taalluqli, to'la baxt-saodat nima-yu, fazilat va nuqsanlar nima, ixtiyor degani nima, harakatdagi xayr ishlar nima-yu yomon ishlar nima, ulardan nima go'zal sanaladi-yu nima qabih sanaladi — shular haqida.

14. Nafs bo'laklari haqida bo'lgan mutaxayyil-xayolga boriladigan bo'laklar haqida so'z; ular fe'l-harakatlarining turlari haqida; u nafsning qaysi turiga taalluqli, uning to'g'riligiga bo'lgan sabab, unda nimaga to'g'ri deb ishonish mumkin; (payg'ambarlik) vahiysi qanday yuz beradi; insonlarning qaysi turiga vahiy kelishi mumkin; qaysi bir toifadagi odam vahiiga duch kelishi mumkin; kelajakda bo'ladigan narsadan xabar beradigan va unga ishonadigan kishilar ko'pligining sababi nimada — shular haqida.

15. Jamiyatda inson hojati va o'zaro yordami haqida; insoniy jamiyatlarning turlari haqida va fozil jamiyat haqida; fozil shahar nima degani, u qanday idora qilinadi, uning bo'laklarining tartibi qanday, fozil shaharda fozil raisning turlari va avvalgi fozil raisning tartibi qanday bo'lishi kerakligi haqida; fozil shaharga boshliq bo'ladi deb e'tiqod qilinadigan bola yo yigitda qanday alomat va belgilar bo'lishi mumkinligi haqida; unda bunday belgilar topilguday bo'lsa, qaysi sharoitda kamolga yetib, hatto unga birinchi fozil rais bo'lib olishi mumkinligi haqida; fozil shaharga qarama-qarshi bo'lgan

shaharlar qancha, johil shahar degani nima, zalolatga ketib toygan shaharlar-chi; johil shaharlar va ularni idora qilish usullari haqida.

16. So'ngra baxt-saodat zikri haqida, unga fozil shahar ahli o'z hayoti davomida, vafotidan so'ng qanday qilib erishishi haqida; fozil shaharga qarama-qarshi bo'lgan shahar ahli vafotidan so'ng qanday baxtsizlikka duchor bo'lishi haqida.

17. O'sha fozil shaharda rasm-rusmlar qanday bo'lishi haqida; so'ngra ko'p odamlarda buzuq usullar, yolg'onchilikka oid narsalar, ulardan johillik qarashlarining paydo bo'lishi haqida.

18. So'ngra johiliy qarashlar xususiyati yuzaga kelib, undan johiliy shaharlarda paydo bo'ladigan fe'llar hosil bo'lishi haqida.

19. So'ngra buzg'un usullar to'g'risida, undan to'g'ri yo'ldan toygan shahar ahli qarashlari kelib chiqishi haqida.

1. BIRINCHI MAVJUD¹ HAQIDA SO'Z

Birinchi mavjud boshqa barcha mavjudot borligining birinchi sababidir. Bo'lishi mumkin bo'lgan turli-tuman kamchiliklarning barchasidan ozod-pokdir. Undan boshqa barcha mavjud narsa nuqsonlik bo'lishi ehtimolidan xoli emas. (Nuqson) birgina bo'lishi mumkin va yo birdan ko'p bo'lishi mumkin.

Ammo zoti avvalga kelsak, u barcha nuqsonlardan xolidir. Uning borlig'i barcha (borliq) dan afzal² va boshqa borliqlardan oldin kelur, uning borlig'idan yana ustun bo'lgan va undan oldin keladigan boshqa borliqning bo'lishi ham mumkin emas. Demak, u borliq ustunligi (fazilati) borasida eng yuksak darajadadur, borliq mukammalligi nuqtai nazaridan qararak, u eng yuqori martabadadur.

Shuning uchun uning borlig'i bilan javharining³ yo'qlik qorishmasi hech qaysi holatda ham bo'lishi mumkin emas.

¹ Birinchi mavjud, ba'zida birinchi vujud deganda Tangri tushuniladi.

² Ya'ni, u mukammaldir, deyilmoqchi

³ Ya'ni asosi

Chunki yo'qlik va uning teskarisi (ziddi) ikkalovining bo'lishi mumkin emas, bo'lsa ham u oy falagidagina bo'lishi mumkin, xolos. Chunki yo'qlik esa vujudi bo'lmagan, (ya'ni) bor bo'lmagan bir narsadir.

Uning vujudi bilquvvat bor bo'lishi mumkin bo'lmaganiday, uning har qanday tarzda borlig'i ham butunlay mumkin bo'lmas. Shuning uchun ham uning vujudi yo'qligining ham imkoni yo'qdir. Shu sababdan u azaliydir, uning azaliyligi doimo uning borligida — javhari (substansiyasi)da borligidandur, u o'z borligiga hech qanday ehtiyoj ham sezmagani zotdir, uning doimo borligi uning egaligi uchun yetarlidir. Borliq hech mahal uning vujudi kabi bo'lishi mumkin emas. Shuningdek, u o'zining abadiy borlig'ida o'z javhari bilan va o'zining azaliyligi bilan qanoat hosil qiladi, uning asli uning abadiyligi va doimo borligi uchun yetarlidir. Lekin borliq aslida xuddi uning vujudiga o'xshash bo'lishi mumkin emas. Shuningdek, uning vujud darajasi ham vujudi ham unga o'xshamasligi ham mumkin, yo bo'lmasa unga yetarli bo'lmasligi ham mumkin, uning mavjudligi o'zi uchun sabab bo'lmasligi ham mumkin yo u bilan (bihi) yo bo'lmasa undan (anhu) va yoki uning uchun (lahu) bo'lishi nimadan ekanligini (bilish) mumkin bo'lmagan bir borliq (mavjudot)dir. Chunki u modda ham emasdur, u na moddaga asos bo'la oladi, na sub'ekt (mavzu)ga tayanch bo'la oladi, balki uning borligi (vujudi) har turli moddani va barcha sub'ektdan boqimsiz (ya'ni xoli)dur. Shuningdek, uning suvrati ham bo'lmaydi. Chunki suvrat faqat moddadan bo'lishi mumkin, xolos. Agar unda suvrat bo'lganida edi, u holda uning zoti modda va suvratdan tuzilgan bo'lar edi. U shunday bo'lganida edi, uning asosi (ya'ni borligi) albatta, o'zi paydo bo'ladigan ikki qismdan tarkib topgan bo'lardi. Shunday ekan, chindan ham, uning bo'laklarining har biri uning bus-butun vujudiga sabab bo'lgan bo'lardi. Biz uni birinchi sabab deb bayon etdik. Shuningdek, o'z mohiyati bilan bu maqsad va g'oyaga erishish uchun uning borligida na maqsad bo'ladi, na g'oya bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, bu uning borligiga sabab bo'lgan bo'lardi. Bu holatda uning o'zi birinchi sabab bo'lmagan bo'lardi.

Shu bilan birga uning borligi undan oldin keladigan hech qaysi narsadan foydalanmagan, chunki u o'zidan past bo'lgan narsadan foydalanishdan uzoqdir.

2. ALLOHNING SHERIGI YO'QLIGI HAQIDA SO'Z

Birinchi mavjud bo'lgan zot (ya'ni Tangri) o'zining asl mohiyati bilan boshqacha, barcha narsalardan farqlidir; uning borligi esa uning o'zidan boshqa hech kimga tegishli ham emas (faqat uning o'ziga tegishlidir). Chunki borlig'i shu borliq bo'lgan narsa bilan ayni borliqqa sohib bo'lgan boshqa bir narsa orasida har xil farqlilik va ayirma bo'lishi mumkin emasdir. Unday holda o'rtada ikki narsa esa asl mohiyat bo'lmay, balki birgina asl — o'zak bo'lishi mumkin, xolos. U hech o'zgarmasligi mumkin. Bordi-yu, oralarida biror farqlilik bo'lguday bo'lsa, u holda ularni birlashtiradigandan ayni o'sha narsa bo'lmay, balki boshqa bir narsa bo'lishi mumkin. U holda ularning bir-birining boshqasidan farq qiladigan tomoni ular borlig'ining bir qismini tashkil etadi. Ularni birlashtiradigan tomoni esa uning boshqa qismini tashkil etadi. Shunday qilib, bu ikkalovining har biri tushuncha bilan belgilanadi, ikkala qismning har biri esa o'sha asosning sababi bo'ladi. U, o'z navbatida, endi birinchi bo'lolmaydi, balki bunda undan oldin keladigan boshqa borliq bo'lib, u uning borlig'iga sabab bo'ladi — bu esa (o'z navbatida) amri maholdir.

Bordi-yu, agar bu borliq boshqa bo'lsa-yu, u shu sababli ilk borliqdan ajralib tursa - u farq qilishda ham faqat ilkni ajratib tursa shundagina ilk borliq ajraladi, uning o'z borlig'i bo'ladi, mana shu borliq esa, o'z navbatida, ularni birlashtirib turadi. Mana shu borliq ikkalasiga ham mushtarak hisoblanadi. Shunday ekan, bu boshqa bir borliq ikki narsadan tarkib topgan bo'ladi, unga maxsus bo'lgan va bunga sherik bo'lgan narsadan tuzilgan bo'ladi. Natijada birinchining borligi boshqasining ham boriligining ayni o'zi bo'lolmaydi, balki bu borliq sodda bo'linmaydigan bo'ladi, birinchisi esa bo'linadigan bo'ladi. U holda bu boshqa borliqning borlig'i

qoim bo'lgan ikki parchasi bo'ladi. Shunday ekan, birinchisini ikki qismi bo'ladi, bundan u tashkil topgan bo'ladi, uning borlig'ining sababi ham bo'ladi, nihoyat, bundan past bo'ladi, hamda noqis bo'ladi. Bundan chiqdi, bu narsa borliq nuqtai nazaridan birinchi darajali emas deganidir.

Xuddi shuningdek, bundan boshqa ilk borliqdan tashqari, tur — nav jihatidan uning o'xshashi bo'lgan boshqa bir narsa bor bo'lsa, ilk borliqning borligi mukammal bo'lolmaydi. Chunki mukammallik o'z turidan boshqa bo'lgan borliqning o'zidan tashqarida bor bo'lishi mumkin bo'lmagan narsadir. Bu har bir narsada kechishi mumkin bo'lgan holatdir. Chunki buyuklik xolilik nuqtai nazaridan mukammal bo'lgan, o'z turidan boshqa bir buyuklikning o'zidan tashqarisida bor bo'lishi mumkin bo'lmagan narsa. Demak, mukammallik asl ildizida bo'lgan bo'lsa, undan tashqarida bo'lgan narsada bo'lishi mumkin emas. Ayni shaklda mukammal bo'lgan har bir jism Quyosh, Oy va boshqa kekadigan yulduzlarda bo'lgani kabi o'z turidan boshqa bir narsada bor bo'lishi mumkin bo'lmagan narsadir.

Shuningdek, birinchi sabab mukammal borliq bo'lgan bo'lsa, u holda u o'zidan boshqa navdagi narsa bo'la olmasligi turgan gap. Demak, uning bir o'zi bu borliqda yakkayu yagonadir, u shu jihatdan ham birinchidir.

3. UNING ZIDDI YO'QLIGI HAQIDA SO'Z

Shuningdek ilk mavjud zotning ziddi bo'lishi ham mumkin emas. Zidning tushunchasi (ya'ni ma'nosi) anglashilgan taqdirda bu ayon bo'lib qoladi. Chunki zid (barcha) narsalardan (butunlay) farq qiladi va bir narsaning ziddi shu narsaning o'zi — asli bo'lib qolishi mumkin emas. Ammo bir-biridan farq qiladigan har bir qarama-qarshi narsa ham uning ziddi bo'lavermaydi. Shunisi ham borki, bu narsaning o'zi bo'la olmagan barcha narsa ham uning ziddi bo'lishi mumkin emas. Lekin har bir qarama-qarshilik ham zid bo'lavermaydi. Narsa bo'la olmaydigan har bir narsa ham bir-biriga zid bo'lolmaydi. Lekin ayni paytda narsa bo'lgan barcha narsa ham qarama-qarshi harakatda bo'ladi. Qarama-qarshi bo'lgan har bir narsa birga bo'lsa, u albatta, buzilishga va

o'z yo'lida aynashga olib keladi. Zidlarning har birining tabiati shunday bo'ladi, ulardan birining qay yerda bo'lishidan qat'i nazar, uning yo'qligi ikkinchisining borligini taqozo etadi. Ziddi bo'lishi mumkin bo'lgan har bir narsada ahvol shundaydir. Bordi-yu, ularning biri boshqasi turgan yerda bor bo'lguday bo'lib qolsa bormi, u holda u uni halok etadi. Bu shuning uchunki, u joyni u birinchi bo'lib egallagan bo'ladi. (shu tariqa biri - boshqasining joylashishiga yo'l bermaydi). Bu hol qarama-qarshiligi bor bo'lgan barcha narsaga taalluqlidir. Shunday ekan, agar bir narsa boshqa hollarda bo'lmay, balki o'z harakt-fe'lida boshqasiga zid bo'lar ekan, bu holda bu faqat harakatiga taalluqli bo'ladi. Agar javharlari (substansiyasi) xoliligi nuqtai nazaridan bir-biriga zid kayfiyatda bo'lsalar, bu holat sifatlariga ham taalluqli bo'ladi. Bordi-yu bu qarama-qarshilik javhariga taalluqli bo'lsa, u holda ularning ikkalasining javhari ham shu sifatni oladi.

Shunday ekan, agar ilk mavjud zot zid bo'ladigan bo'lsa, u shu sifatdan uning ziddiga aloqadorligi tushuntiriladi. Bundan chiqdi har bir qarama-qarshilikda bo'lgan narsa boshqa tomondan buzdirilishi lozim bo'ladi va birinchi esa o'z tabiati bilan qarama-qarshi tomondan inkor etilgan bo'ladi. Bu esa uning javharida (substansiyasida) mavjud bo'lgan bo'ladi. Demak, nimaiki inkor etilgan bo'lsa, u o'z javhari va boqiyiligini topolmagan bo'ladi. Balki uning mavjudligi davom etishi uchun javhari yetarli bo'lmagan bo'ladi. Borligini hosil qilish uchun javharining bo'lishi yetarligina emas, balki uning borligiga qandaydir narsa bo'lishi talab qilinadi. Ammo bor bo'lishiga imkoni bo'lmagan har bir narsaning azaliy bo'lishi imkoni ham mumkin emasdir. Asl javharining boqiyiligiga yoki borligiga yetarli bo'lmagan narsa o'z borligi yoki boqiyiligiga o'zidan boshqa yana biror sabab bo'lishi kerak bo'ladi. Bunday narsa esa ilk borliq bo'lolmaydi.

Shuningdek, uning borligi uning ziddi bo'lmaganligi tufayligina bo'ladi. Demak, ziddining yo'qligi esa uning borligining sababi bo'ladi. Demak, bu holda ilk borliq butunlay birinchi sabab bo'lolmaydi.

Shuningdek, bu ikkaloviga shu narsa bo'lishi lozim bo'ladi: bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki zid narsa to'qnash kelishi

ham mumkin. Shunda ularning biri boshqasini yo'q qiladi. Ammo bu joy uning o'rni sanaladi, yo jinsi, yo bo'lmasa ular ikkalovidan boshqa bir narsa bo'lishi ham mumkin. Bu joy sobit bo'lishi mumkin. Bordi-yu, bu ikkalovi bir-biriga (qarama-qarshi) tomon bo'lishsa, u holda ular bir-biridan keyin ketma-ket kelgan bo'lur edi. Shuning uchun bu yer ularning har biridan avvalroq bo'lgan vujud bo'ladi.

Bordi-yu, agar bir kimsa bu keltirilgan sifatlarga sohib bo'lmagan boshqa bir zid narsalarni o'rta qo'ysa, bu o'rta qo'yilgan narsa boshqasining ziddi bo'lmaydi, balki u qarama-qarshisi bo'ladi. U ziddan bo'lak bir qarama-qarshiliklardan bo'lgan bir narsa bo'ladi. Biz ilk borliqning o'zidan boshqa narsalarga ega bo'lganini inkor etmaymiz. Buning natijasida ayni shu borliqqa sohib bo'lgan bir zidning va yoki boshqa bir narsaning borligini qabul etolmaymiz. U holda hech bir bor bo'lgan narsa ilk borliqning ayni o'sha borliq darajasida bo'lmaydi. Chunki ikki qarama-qarshi tomonlar bir va ayni borliq martabasida bo'la olmaydi.

Demak, ilk borliq, aslida borliq xoliligi nuqtai nazaridan yagonadir, uning mavjudligiga undan boshqa hech narsa ishtirok etmaydi, uning borliq turini bo'la oladigan hech bir narsa yo'q. Demak, u birdir, u o'z navi jihatidan ham, martabasi jihatidan ham yakkayu yagonadir.

4. POK TANGRINING TA'RIFI YO'QLIGI HAQIDA SO'Z

Shu bilan birga ilk borliq-aytib o'tilganidek, javhar-aslini maydonga keltiradigan narsalarga bo'linmaydigandir. Bu shuning uchunki, ilk borliqning ma'nosini sharhlab beradigan biror ta'rifning o'zi yo'q. Bu ma'no uning ikki qismdan iborat bo'lgan jihatini sharhlab bera olishga dalolat qiladi. Shunday bo'lgan taqdirda javharlashishga (ya'ni, substansiyalashishga) yordam bergan bo'laklari uning borligiga sabab bo'lgan bo'lardi. Bu xuddi tushuncha ma'no biror narsaning ta'rifiga bo'lak bo'lganidek, uning ta'riflanganiga sabab ham bo'ladi. Shunday qilib, modda ham xuddi suvrat kabi ular ikkalovlaridan tarkib topishiga sabab bo'ladi. Bu esa ilk borliqqa bog'liq o'laroq

mumkin bo'lmagan narsa. Chunki u ilk borliqdir, uning borlig'iga butunlay sabab ham yo'qdir.

Shunday ekan, u bunday qismlarga bo'linmaydigani kabi, sonlarga (kammiya) yo qandaydir boshqa mayda parchalarga ham bo'linmaydi. Bundan ayni zamonda shu bir zarurat kelib chiqadiki, bunda uning ulug'ligi va uning aslo jismi yo'qligi ma'lum bo'ladi. Bu jihatdan esa u birginadir, xolos. Uning birligining ma'nosi ham shuki, u bo'linmasdir. Bundan chiqdi, har bir narsa biror sabab bo'lib bo'linmas ekan, demak, u bo'linmasligi jihatidan ham birdir. Bordi-yu, agar u fe'li jixatidan bo'linmasa, bu jihatdan u birdir. Bordi-yu kayfiyat jihatidan bo'linmasa, u kayfiyat jihatidan ham birdir, o'z javharida bo'linmas ekan, u javharida ham birdir. Shunday ekan, Birinchi Borliq o'z javhari jihatidan ham bo'linmasdir.

5. UNING BIRLIGI ZOTINING O'ZIDIR, U ALLOH TAOLO, OLIM, HAKIMDIR, U HAQDIR, BARHAYOTDIR

O'zining borlig'i bilan u boshqa barcha mavjudotdan ajralib turadi, u zotida mavjud bo'lgan narsadan boshqada bo'lishi mumkin ham emas. Mana shuning uchun ham u o'zidan boshqa va zotida bo'lmagan barcha narsadan o'zining yagonaligi bilan ajralib turadi. Uning yagonaligining ma'nosi shuki, u o'ziga xos bo'lgan vujudan iboratdir. Ana shu bilan barcha mavjudot o'zidan boshqa bo'lganlaridan farq qilib turadi. Xuddi ana shu holat barcha mavjud narsalar birdir, deyishga olib keladi. Bu shuning uchunki, u faqat ungagina xos bo'lgan vujudga ega bo'lganligi jihatidan shunday bo'ladi. Xuddi shu ma'no al-mavjud ul-avval (Birinchi Mavjud) ma'nolaridan biriga borib taqaladi. Birinchi borliq ham shunday. Shu jihatdan ham birinchi mavjud ham birdir, undan tashqari bo'lgan har qaysi birga birning ismi va uning ma'nosi to'g'ri keladi.

Madomiki, u modda emas ekan, biror sabab bilan modda ham bo'la olmagan ekan, u o'z mohiyati (bivujudihi) bilan fe'lli aqldan iboratdir (aql bilfe'l). Chunki u aqlni suvrat bo'lishidan tutib turadi. Chindan ham u fe'l orqali aqlga keladi.

Bu esa modda bo'lib, unda biror narsa bor bo'ladi. Xuddi shuningdek, narsa moddaga muhtoj bo'lmagan holda mavjud bo'lsa, bu o'z mohiyati bilan fe'lli aql bo'la oladi. Birinchi borliqning ahvoli mana shu. Shunday ekan, demak, bu holda u faol aql (aktiv intellekt) bo'la oladi. Shu bilan birga u shunday o'z javhari bilan ma'qul, (ya'ni aql qabul qila oladi). Chindan ham, u o'z mohiyati bilan fe'li orqali aql qabul qila oladigan sub'ekt bo'ladi. Chunki, u shuningdek, aql qabul qiladigan ob'ektdan aqlni tutib turadi va natijada, u modda bo'la oladi. U aql orqali qabul qilinadi, chunki uning o'zi aqldan iboratdir. Modomiki, o'z mohiyati e'tibori bilan aql bo'lgach, aql qabul qiladigan zaruratga ehtiyoji qolmaydi, natijada, o'zidan tashqaridan bo'lgan boshqa bir aqli bo'lgan zotga zarurati ham qolmaydi.

Balki, aksincha, uning o'zi o'z zotini bilishga qodir bo'ladi. Modomiki, u o'z zotidan fikr qilishga qobil bo'la olar ekan, u oqil bo'la oladi. Natijada uning zoti aqlga erishsa, u holda u fe'li bilan aqlga ega bo'ladi. Shuningdek, u o'z fe'li bilan aql bo'lishga qodir bo'la olmaydi, uning zotiga aql bo'lishga ham qurbi yetmaydi, natijada tashqaridan ham foydalana olmaydi. Balki u aql bo'la oladi, u o'z zoti bilan fikr qiladigan, oqil bo'la oladi. Zotining o'zi aqlga erishdimi, demak, uning o'zi ham aqlga erisha oladi. U bir jihatdan aqlga erisha oladimi, demak, u ma'quldir (aql qabul qiladigandir). Modomiki, u aql bo'lar ekan, demak, u aql qabul qiladigan ob'ekt ham bo'la oladi. Modomiki, u oqil bo'lar ekan, demak, uning barchasi yagona zotdan iborat u bo'linmaydigan bir javhardan iboratdir.

Inson o'zi, masalan, aql qabul qiladigan intellektdan iborat, lekin unda bor bo'lgan ma'qul (aqli) narsa ham aqlni egallaydigan fe'l bo'lolmaydi. Balki u qabul qiladigan quvvatdagi aql bo'la oladi. U aql o'z martabasiga erishadigan bo'lsagina qabul qila oladi. Demak, bundan chiqdi, insondagi aql qabul qiladigan-ma'qul narsa hech mahal intellekt bo'lolmaydi (boshqacha qilib aytganda "aqlga olib kelolmaydi").

Ayni zamonda bizning aqlimiz oqil bo'lmoq nuqtai nazaridan intellekt emas, bizning substansiyamiz oqil

bo'lganligi sababli uni aql qabul qilolmaydi. Biroq, ilk borliq bunday emas. Bilamizki, substansiyamiz intellekt bo'lgani uchungina emas, balki bizni aql egallay olishi nuqtai nazaridan olamdan xabardormiz. Ularning hammasi bir ma'noda tutashib ketadi. Ular bir javhar (substansiya) bo'lib, bo'linmas bir negizdan iboratdir.

Bilag'on (olim) haqidagi ahvol xuddi mana shundan iborat. U o'z fazilati bilan bilish uchun o'z zotidan tashqarida bo'lgan boshqa hech qanday narsadan foydalanishga o'zida ehtiyoj sezmaydi. Xuddi shuningdek, uning o'zini bildirishi uchun ham boshqa bir zotga zarurati yo'qdir. Aksincha, uning o'zi ham bilish va bilinishi uchun o'z javhari (substansiyasi) bilan kifoyalanadi. Uning ilmi ham o'z javharidan boshqa bir narsa emas. Natijada, u bilag'ondir va bilingan hamdir. Uning bilimi esa yagona zot va yagona javhar (substansiya)dan iboratdir.

Shuningdek, u hakimdir, uning hakimligi eng yaxshi narsalarni eng afzal bilimlar bilan bilishdan iboratdir. U o'zini tushunishi va bilishi bilan eng mukammal bo'lgan narsalarni ham bilib oladi. Eng mukammal bo'lgan bilim esa doimiy bilimdan iboratdir, u yo'q bo'lib ketmaydi, bu bilim esa uning o'zini bilishidir.

Shuningdek, uning to'g'ri va haq bo'lishining o'zi ham ayni shu holatni bayon etadi. Chunki to'g'ri va haq bo'lgan narsa shu bor bo'lgan narsadan iboratdir. U shu narsaga xos bo'lgan eng to'g'ri va haqiqat ham uning o'zigagina oid bo'lgan borlig'idir. Eng mukammal borliq ham uning borlig'idan olgan ulushidir. So'ngra chindan ham to'g'ri va haq bo'lgan va ba'zan aql soyasida bor bo'lgan — bu bor bo'lish ham bir tushuncha nuqtai nazaridan-narsani aql qabul qilishiga aytiladi. Unda bu mavjud-bor bo'lganga ma'qul bo'lishi nuqtai nazaridan to'g'ri va haq deyilur; chunki borliq — uni aql qabul qiladimi-yo'qmi, bari-bir, borliq deyiladi. Shunday qilib, ilk borliq ikki munosabat bilan haqiqat bo'la oladi: biri — borligining eng mukammal borliq bo'lishi bilan va boshqasi — ikkinchisi esa aql egallaydigan tarzda egallanadi va u o'sha mavjud bo'lgan narsa bilangina to'g'ri egallanadi va u o'sha mavjud bo'lgan narsa bilangina to'g'ri va haqiqat bo'la oladi. U to'g'ri va haqiqat

bo'lmoq uchun ma'qul bo'lish e'tibori bilan tushunadigan va uning salohiyatini egallaydigan o'zidan boshqa kimsaga muhtoj emasdir. Yana u bu har ikki tomon aloqasi tufayli boshqa har narsadan yana ham to'g'ri bo'lishga loyiqdir. Uning to'g'riligi va haqiqiyliги shundan iboratki, u to'g'ri va haqiqiylikdan boshqa bir narsa emasdir.

Shu bilan birga u tirikdir (hayy) va hayot bo'lishi nuqtai nazaridan ham ahvol shundaydir. Bu ikki so'z bilan ikki zotga emas, balki bir zotga ishora qilinmoqchi. Chunki tirik (hayy)ning ma'nosi eng afzal aql bilan eng mukammal ma'qulning qamrab olishidan iboratdir, va yoki eng mukammal biluvchining eng mukammal bilim bilan qurollanishidan iboratdir.

6. ALLOHNING ULUG'VORLIGI, SHON-SHAVKATI VA OLIJANOBLIGI HAQIDA SO'Z

Shuningdek, bu uning ulug'vorligi, shon-shavkati va olijanobligiga ham taalluqlidir. Chunki ulug'vorlik, shon-shavkat va olijanoblik biror narsada namoyon bo'lgan, bu uning kamolot hosil qilganiga bog'liq, yo bo'lmasa o'zining javhari (substansiyasi)ga bog'liq, yo bo'lmasa o'zining birorta oraz (aksidensiyasi)ga bog'liqdir. Bu narsa ko'pincha tasodifiy kamolot haqida gapirilganda, xusumat biz haqimizda gapirilganda seziladi.

Chunonchi, boylik, ilm va yo badan hodisalaridan biror narsa gapiriladi. Birinchi borliq kamolotiga ko'ra boshqa barcha narsadan ajralib turadi. Masalan, uning ulug'vorligi, shon-shavkati va olijanobligi boshqa barcha ulug'vorlik va shon-shavkatdan ajralib turadi. Uning ulug'vorligi, olijanobligi va sharafi uning asli-ildizi bo'lib, bu uning javharidagi kamoloti bo'ladi. (Lekin) uning javhari (substansiyasi) va zotidan tashqari bo'lgan boshqa bir narsa bo'lolmaydi. U o'z zoti bilan ulug'vor, olijanob va sharafli bo'ladi, uning asli o'zidan boshqa har qanday bir narsaga qaram emas. U boshqasini qanchalik maqtasin yo maqtamasin, buyukligini ko'kka ko'tarsin yo ko'tarmasin, sharafini yuksaltirsin yo

yuksaltirmasin, baribir, o'zi buyuklikka, o'zi shon-sharafga sohibdir.

Barcha mavjudotning husni, go'zalligi, ziynatining (xosiyati) shundan iboratki, u o'z vujudini afzal holatga keltirib, so'nggi kamolotga erishadi. Shunday qilib, ilk borliq eng mukammal (afzal) vujud bo'lgach, uning go'zalligi ham go'zallik sohibi bo'lgan har qanday chiroydin ustun turadi. Xuddi shundayin, barcha go'zallik sohibining ham ziynat va go'zalligida shunday bo'ladi. So'ngra bularning hammasi uning zoti (mohiyati)da va javhari (substansiyasi)da bo'ladi. Bu esa uning o'zi (borliq)da bo'ladi va uning ko'magi bilan zoti aql qabul qilgan bo'ladi, demakdir.

Ammo bizga kelganda, shuni aytish kerakki, bizning jamolimiz, ziynatimiz, go'zalligimiz bizning orazimiz (aksidensiyamiz)da bo'ladi, bizdan tashqarida bo'lgan narsalarimizda, zotimizda, javhar (substansiya)mizda ham bo'lmaydi. Undagi jamol va kamolot bir zotdan boshqada bo'lmaydi. Xuddi shunday ahvol boshqa narsalarda ham yuz beradi.

Lazzat, shodlik va farog'at yuz beradi, o'zining to'laqonliligi eng go'zal, eng ulug'vor va eng ziynatli narsani ko'proq idrok qilish bilan nihoyasiga yetiladi va kamolotga yetkaziladi. Demak, ilk borliq nihoyatda go'zal, olijanob va eng ziynatlidir. Uning o'z zotiga bo'lgan idroki butunlay nihoyasiga yetgan, mukammal edi. Uning o'z javhari (substansiyasi) bilan egallagan o'sha bilimi esa mutlaqo eng afzal ilmlardan edi. Ilk borliq lazzatlanadigan lazzat tabiatini biz hatto idrok qilishga ham erisha olmaymiz, uning ulug'lik miqdorini ham bilolmaymiz. Bilsak ham faqat qiyos (analogiya) bilan, o'zimiz lazzat deb biladigan narsamiz orqali sezibgina bilamiz. Bular nazdimizda nima bo'lgan bo'lsa, o'shaning hammasi eng mukammal, eng go'zal va nihoyasiga yetib idrok qilingan bo'lsa bo'ladi; bular yo his bilan va yo xayol bilan yoki bo'lmasa aqliy bilimlar jarayoni bilan tugallanadi. Bunday hollarda bizda shunday lazzat paydo bo'ladiki, go'yo u o'zidan ustun bo'lgan barcha buyuk lazzatlardan baland keladi. Garchi bu hol bizga lazzat paydo qilsa ham, biz unda bularning hammasi ulug'likda barcha

lazzatlardan ham yuqori turishini bilib olamiz. Garchi bu hol bizni baqoga erishtiradigan va tez o'tar bo'lsa ham, ana shunda biz o'zimizni baxtga o'ta sazovor va unga g'arq bo'lgan deb bilamiz.

Uning ilmining qiyosi va asl zotidan afzal bo'lgan uning idroki eng go'zal, eng porloq bo'lgan narsaning tamoman mukammal bo'lgan bir yo'sinda idrok etganimiz misoli bir uning sururi, qiyosi, lazzati va rohat-farog'ati bizning zavq-shavq bilan kutib olishimizni bildiradi. Chunki bu ahvolda bizda buyuklik nuqtai nazaridan butunlay boshqa rohatdan ustun bo'lgan bir rohat-farog'at hosil bo'ladi va shunda biz o'rniga qo'yganimiz bilan natijasi va buyuk bir baxtlilik tuyg'usi bilan to'lamiz. Shundayki, bu ahvol bizda uzoq muddatli emas, balki tezginada o'rtadan ko'tariladi. U holda ilk borliqning o'zi eng mukammal, eng go'zal va eng porloq bo'lgan narsa haqidagi bilimi va idroki bizning o'zimizga ko'ra eng mukammal va eng porloq bo'lgan narsa haqidagi bilim va idrokimiz bilan yuzma-yuz kelib qolsa, bizning o'zimiz erishganimiz chegarali xursandchilik, sevinch va baxtliligimiz oldida uning shodligi, sevinchi va baxtliligi kabidir. Endi bizning idrokimiz bilan uning idroki orasida bizning bilimimiz mavzui bilan uning bilimi mavzui orasida hech bir nisbat bo'lmaganiga ko'ra-bunchalik bir nisbat bo'lsa so'ngsiz darajada ahamiyatsizdir-bizga tuyulgan rohat, shodu-xurramlik bilan ilk borliqning tuygan xursandchiligi orasida hech bir nisbat yo'qdir. Oralarida bir nisbat bo'lsa ham, bu o'ta ahamiyatsizdir. Chunki kichik bir parcha bo'lgan bilan zamon ichida miqdori chegarasiz bo'lgan bir narsa orasida qanday nisbat bo'lishi mumkin va yana oxirgi darajada kamchilikli bo'lgan bir narsani yuksak mukammal darajasida bo'lgan narsa bilan qanday nisbati bo'lishi mumkin? Shunisi borki, uning o'zi o'z zoti bilan lazzatlanadi, ko'proq shod-xurramlikka erishadi, o'zi bilan o'zi rohatlanadi, rohatlanganda ham uning (ya'ni rohatning—*tarjimon.*) eng ulug'voriga erishadi. U o'z zotini sevadi, unga oshiq, o'zi o'ziga ko'proq berilgan.

Shunday qilib, ochiq-oydinki, Birinchi Sabab o'z zotini yaxshi ko'radi. Uning o'zi o'ziga mahliyo va o'zi bilan o'zi

mag'rur bo'lishi bilan o'zimizni o'zimiz sevishimizdan paydo bo'lgan ishqimiz orasidagi nisbat uning o'zining ustunligi va mukammalligi bilan bizning o'zimizdan g'ururlanganimiz o'sha ustunlik va mukammalligimiz orasidagi nisbat kabidir. Shu Birinchi Sababdagi muhib-sevguchi (o'sha) mahbub-seviluvchining o'zidir. Bu esa oramizda bo'ladiganing teskarisidir. Chunki biz uchun ma'shuq — u fazilat va jamol-go'zallikdan iboratdur. Vaholanki, oramizda bo'lmish oshiq hech qanday jamol va kamol — fazilatga erishmagan bo'ladi. Lekin oshiq boshqa quvvatga ega bo'ladi. Ammo u na ma'shuqqa va na sevgi ob'ektiga tegishli bo'ladi.

Ammo chindan ham oshiq misoli o'sha ma'shuqning o'zidir. Muhib-sevuvchi o'sha seviluvchi-mahbubning o'zidir. U Birinchi mahbub va Birinchi ma'shuqdir. Harqalay, birining uni sevishi va yoki sevmasligi, unga oshiq bo'lishi va yoki bo'lmasligining ahamiyati yo'qdir. U ilk sevgan va oshiq bo'lgandir.

7. BARCHA BORLIQ QANDAY QILIB UN DAN SODIR BO'LGANI HAQIDA SO'Z

Ilk borliq shunday borliqki, undan barcha borliq vujudga keladi. Chindan ham ilk borliqning qay vaqtdan beri borligidan boshlab, undan nima yuzaga kelishi, barcha borliq inson orasidagi bog'liqlikmi yoki Uning ixtiyori bilanmi, — bizga ma'lum bo'lgan borliq hislar orqali bilinadimi yo burhon — isbotlar bilan bilinadimi — (shularni qamrashi kerak.) Undan vujudga kelgan narsaning borlig'i shundayki, u boshqa bir narsaning borligiga kerak bo'lgan fayzning natijasidir. Ilk borliqdan boshqa bo'lgan har qanday bir narsaning borligi uning o'zining borligidan sodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan undan vujudga kelgan narsaning borligi ilk borliqdan kelib chiqadi, bu esa uning o'zining borlig'ining nihoniy sababchisi degan gap emas. Bu xuddi Birinchining borlig'i misoli bir o'g'ilning borligiga ota-onasi borligi sabab bo'lgani kabidir. Bu degan so'z (Birinchi Borliqdan) yuzaga keladigan narsa ko'pincha unga qandaydir mukammallik keltiradi. Misol uchun,

biz birovga pul berdik, buning evaziga biz ulardan minnatdorchilik eshitdik yo bo'lmasa qandaydir boshqa yaxshiliklar ko'rdik. Bu bilan biz o'zimizda qandaydir barkamollik paydo qilamiz. Demak, ilk borliqning borligi boshqa har qanday bir narsaning borligi uchun emasdir va boshqa bir narsaning borligining o'zi ham uning borligini maqsad qilib olib, usiz yashay olmaydi. Chunki agar shunday bo'lganda edi, bu holda uning borligi tashqi bir sababga ega bo'lgan bo'lardi. Shu bilan u boshqa Birinchi Sabab bo'la olmasdi.

Undan tashqari boshqalarga mavjudlikni berib, uning o'zidan avval paydo bo'lmagan barkamollikka erishmaydi. Bu xuddi pul berib yo boshqa biror bir narsa berib, uning evaziga lazzat yoki minnatdorchilik, yo ustunlik, yo bo'lmasa yaxshiliklardan birortasiga ega bo'lishga o'xshab ketadi. Bu narsalarning hech biri birinchi borliq bilan sodir bo'lishi mumkin emas, chunki bu uning birinchiligini va avvalligini barcha sohada xarob qilgan bo'lardi va u o'zidan tashqarida bo'lgan bir borliqni va uning mavjudligi sababini vujudga keltirgan bo'lardi.

Aksincha, ilk borliq faqat o'zining borligi uchungina mavjud, boshqa mavjudot esa uning o'zida bordir. Demak, bu uning javhariga va uning borlig'iga aloqador bo'ladi. Shuning uchun ham uning borligi boshqalarga toshib o'tib, boshqa mavjudotlarga va ular javhariga borliq baxsh etadi. Natijada uning borlig'i aslida javharini tashkil qilib, u shu bilan birga o'zidan boshqasi borligini yuzaga keltiradigan borliqning ayni o'zidir. Lekin ilk borliq hech mahal ikki qismga bo'linmaydi: uning biri bilan u o'z zoti aslini javharlashtirishini yuzaga keltirsa, boshqasi bilan esa undan boshqa narsaning hosil bo'lishini, ya'ni bir narsaning o'zidan chiqqan ikki narsaga bo'linmasligini bildiradi. Bu xuddi biz ikki unsurdan tuzilishimiz kabidir: (go'yoki) ulardan biri bilan biz javharimizni bilib olamiz, boshqasi bilan esa yozish san'atini, asarlar ta'lif qilish yo'l-yo'rig'ini bilib olamiz. Balki u yagona zot va yagona javhardan iboratdir, uning o'zidan boshqa narsalar yuzaga keladi.

U tufayli undan xuddi uning o'ziga o'xshagan boshqa bir narsa yuzaga keladi. Shuningdek, uning vujudidan fayz oladigan va o'z zotidan bo'lmagan boshqa bir narsaning bo'lishiga ham uning ehtiyoji yo'qdir. Xuddi shunday unga na oraz (aksidensiya) kerak yoki na u avval sohib bo'lmagan, (ammo) unga shakl beradigan harakat kerak, na o'z zotidan tashqarida bo'lgan olat kerak, (ularning hech qaysisiga uning ehtiyoji yo'qdir). Bu xuddi olovda yuz beradigan zaruratga o'xshab ketadi. Suvdan bug' chiqarilib, so'ng haroratga aylanishi uchun u orqali suv bug'latiladi, u shu bug'latilishga muhtojdir. Shu bilan birga quyosh dunyomizga issiqlik berish uchun harakat etishga ham muhtoj. U o'z harakati tufayli avval sohib bo'lmagan holatga ega bo'ladi. Bu harakat bilan erishilgan holat natijasida tegramizdagi narsalarda issiqlik hosil bo'ladi. Bu xuddi duradgorga daraxtni arralashga arra, bo'lish va parchalashga bolta kerak bo'lganiday bir holdir.

Shundayki, ilk borliqning mavjudligi boshqasining borligining fayzi bilan o'z javharidan bo'lgan borliqdan yana ham mukammal bo'lmagani kabi, o'zining javharlashgan borlig'i ham o'zidan boshqasining borligidan mukammal emasdir. Balki bularning ikkalasining ham zoti birdir.

Demak, undan fayz olishga hech kim to'siq bo'lolmaydi, garchi u to'siq uning o'zidanmi yo bo'lmasa undan tashqaridanmi — buning farqi yo'q.

8. MAVJUDOT DARAJALARI HAQIDA SO'Z

Mavjudot ko'pdir. U shu ko'pligi bilan birga mukammalligi bilan ham farqlidir. Ilk borliqning asli shundayki, ular xoh mukammal bo'lsin, xoh nuqsonli bo'lsin, baribir, qanday bo'lishidan qat'i nazar, barcha borliq undan fayz olgan asldan iborat. Uning asl javhari shunday bir asl zotki, barcha mavjud bo'lgan narsalar uning o'zidan toshib (fayz olib), bu sirada o'z darajalariga ko'ra, undan ayrilib borliqqa keladilar va har bir bor bo'lgan o'zini borliqdan ayirganiga va ilk borliqqa

yaqinlik darajasiga ko'ra maydonga keladi. Borliq nuqtai nazaridan qaraganda, bu vaqtda eng mukammal bo'lgandan boshlanadi. Uning ketidan ozroq mukammal bo'lgan narsa keladi. Shunday qilib, mukammal bo'lmagandan yana ham oz mukammal bo'lganlar, ya'ni nuqsonli bo'lganlar keladi. Shunday qilib, nihoyat borliq nuqtai nazaridan shunday darajaga yetib kelinadiki, uning narigisida hech qanday boshqa borlik bo'lmasligi ayon bo'ladi, demak, undan tashqarisida boshqa vujud yo'qdir. Uning javhari undan bor bo'ladigan barcha borliqning javhari kabidir. Busiz u o'z borlig'idan ham farq qilgan bo'lardi.

Ilk borliq o'z zotidan juvonmard — saxiydir va uning juvonmardligi uning javhari — aslida singdirilgandir. Undan mavjudot qismlarga bo'linib, tartiblanadi. Ilk borliq bu darajalarga bo'linar ekan, unga qanday bog'liqligi bo'lsa, o'shanchalik o'z ulushini oladi. Shunday qilib u odil va uning odilligi uning javhariga singdirilgan va undan ilgari keladi. U narsa javharidan tashqarida bo'lgan qandaydir biror narsadan ilgari kelmaydi.

Ilk borliqning asli — javhari ham shunday, agar mavjudot undan paydo bo'ladigan bo'lsa, o'zlarining darajalariga qarab birlashadilar, bir-birlariga bog'lanadilar, tartibga tushadilar. Bu shunday bo'ladiki bu qadar ko'pchilikning hammasi misoli bir narsa yaxlit kabi borliq sifatida maydonga keladi. Ularni bir-biri bilan birlashtiradigan va bog'laydigan narsa ular javharidan oldin keladi, shundayki, ularning borliqlarini tashkil etgan o'zlarining javhar — asllari ularning birlashishlari va kelishishlarini yuzaga keltiradi. Ba'zilarida esa bir-biriga bog'liq bo'lgan javhar asosida yuz beradi. Chunonchi, inson borliqlarini bir-biri bilan birlashtirishga xos bo'lgan muhabbat kabi. Bunda ularning hollariga bog'liq bo'lib, ularning borligini tashkil etadigan javhariga aloqasi yo'qdir. Chunki sevgi-muhabbat insonlarda bo'ladigan bir holatdir, lekin u javhar emasdir. Bularning bu hollari ilk borliqdan yuzaga keladi. Chunki ilk borliqning javhari — asli shunday bir javharki, boshqa borliqlar o'z javhari bilan birga ularni bir-biri bilan birlashtiradigan kelishtiradigan va bir butunlikni tashkil etishni saqlab qoladigan hollarini ham undan olgan bo'ladi...

11. MARTABALAR O'RTASIDAGI BO'LINISH, MODDIY VA ILOHIY BO'LINISHLAR HAQIDA SO'Z

Bu mavjudotning tartib va darajalari avvalo eng nomukammallikdan boshlanadi. So'ngra o'zidan yanada mukammal bo'lgandan tortib, undan ham mukammal bo'lganga qarab boradi va hattoki undan oshib bo'lmaydigan darajadagi mukammallikka erishgunga qadar ham boradi. Ularning eng past qadrlisi mushtarak bo'lgan ilk moddadir. Unsurlar bu ilk moddadan ham qadrlisi sanaladi. Keyin bular sirasiga ma'daniy jismlar kiradi. Til va tushuncha sohibi bo'lgan tirik zotdan ortiqroq mukammal bo'lgan biror zot yo'qdir.

Ammo avval eslatilgan mavjudotga kelsak, ular tartibi shundayki, ular eng afzal darajalar bilan boshlanadi. Ulardan oldin eng mukammal bo'lgani keladi. Keyin eng qusurli bo'lganga yetgunga qadar yana ko'p mukammallikdan oz mukammalikka qarab boradi. Ular ichida eng mukammal bo'lgani ilk borliqdir. Ammo ilk mavjud zotdan yuzaga kelgan borliqlar orasidan chiqqan eng afzali bir so'z bilan aytganda bular jism bo'lmagan va jismlardan deb hisoblanmaganlardir. Undan so'ng samoviy jismlar keladi. Moddadan ajralib bor bo'lganlar ichida eng mukammali ikkinchisidir. Undan so'ngra tartib bilan to o'n birinchiga yetgunga qadar boshqalari keladi. Eng yuksak jismlar ichida eng mukammali avvalgi osmondir. Keyin ikkinchisi keladi. Keyin boshqalari kelib, u to tugagunga qadar o'n birinchisigacha keladi. Shu bilan u oy kurrasiga qadar keladi. Ilk borliqdan so'ng keladigan ajralgan sonlar sanog'i o'ndir. Osmon jismlari to'plami to'qqiz donadir, xulosa qilib aytganda, bularning hammasi o'n to'qqizdir.

Har bir o'nta (borliq)da o'z yo'liga bittadan darajalari bo'ladi. Uning borlig'i o'zidan boshqa hech kimga hech qachon tegishli bo'lmaydi, chunki boshqasi uning borlig'iga qatnashadi. Bu butunlay boshqa bo'lib, u bu so'nggisidan butunlay farq qiladi. U zaruratiga ko'ra undan ajralib turadigan boshqa bir narsaga ega bo'lishi kerak. Shunday qilib bu holatda boshqa borliqning borligi chindan ham, uning borlig'ining ayni o'zi bo'lolmaydi. Shunda bu boshqa borliqning o'zining

borligi o'sha tufayli bor bo'lganligiga qaramasdan bor bo'lolmas edi.

Bundan chiqdi, demak, ikki vujud bir xil vujud bo'lmay, balki ularning har biri boshqasiga xos bo'lmay, o'zigagina xos bo'lgan vujud bo'ladi.

Shunisi ham borki, yana har birining qarama-qarshi tomoni ham bo'lishi mumkin emas, chunki ziddi bo'lgan har bir narsada shunday holat bo'ladiki, unda o'ziga va ziddiga mushtarak bo'lgan umumiy bir modda bo'ladi. Ammo bu ortiqcha borliqlarning hech birining moddasi bo'lishi mumkin emas.

Yana shunday, bir turga oid bo'lgan o'sha bir narsaning o'zining xili ko'pligining o'zi bu turning shakli sonining ko'p bo'lishidir. Ammo shunisi ham borki, moddasi bo'lmagan har bir narsa navida o'zidan boshqa bir narsaning ziddi bo'lishi mumkin ham emas.

Shuningdek, zidlari esa yo asl — javharlari qarama-qarshi bo'lgan narsalardan yuzaga keladilar va yoki ahvollari xuddi sovuq yo issiq kabi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bir narsadan yuzaga keladilar.

Shu bilan birga zidlar shu narsadan yuzaga keladilar: yo asllari bir biriga qarama-qarshi bo'lgan narsalardan paydo bo'ladilar yoki hollari va nisbatlari bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bir narsadan yuzaga keladilar. Misoli sovuq yo issiq kabi.

Bu ikkalasi ham quyoshdan chiqadilar. Ammo quyoshning turli-tuman ikki xil holati bor. Ba'zan u dunyoga nisbatan yaqinlashadi, ba'zan uzoqlashadi. Mana shu ikki qarama-qarshi holatda bir-biriga teskari bo'lgan hollar va nisbatlar chiqadi.

Demak, ilk borliq ikkinchi borliqqa nisbatan zid bo'lolmaydi va uning hollari ikkinchi bor bo'lganga nisbatan ham zid bo'lolmaydi: ikkinchiga bo'lgan nisbati ham biror zidlik munosabatida bo'lmaydi. Ikkinchi borliqda ham biror qarama-qarshilik bo'lishi mumkin emas. Xuddi shuningdek u to o'ninchiga yetgunga qadar uchinchi va boshqalarida ham shu holat yuz beradi.

O'n ilk borliqning har biri o'z zotini tushinadi va ilk borliqni ham tushinadi. Lekin shunisi borki, ularning hech biri ham o'z zotini tushinishda undan ortiqcha qobiliyatga ega bo'lolmaydi. Balki aksincha aql qabul qiladigan fazilatning hammasini to'laligicha o'zlashtiradi. Shunda u buni ayni shu holda o'z zoti bo'lgan Birinchi sabab bilan o'zlashtiradi.

Ilk borliqning mukammalligi ularning har qaysisining mukammalligidan qanchalik ortiq bo'lsa-da; ularning har birining ilk borliqni tushingan zamon sezilgan zavq uning o'zini tushingan vaqt sezilgan zavqdan o'shancha ortiqchadir.

Bu xuddi shuningdek, Birinchi sababga erishib, uning o'z zoti bilan lazzatlanishi uning o'ziga bo'lgan zavq va sevgisidan afzal bo'lgani kabi. Bu xuddi o'z go'zalligi va zavqiga erishgan kabi Birinchi sababga erishganidekdir. Shunday qilib ularning har biri dastlab Birinchi sababga qanday erishgan bo'lsa, o'shunday birinchi mahbub bo'ladi, xuddi avvaldan aql olganday.

Birinchi sabab zavqlanadigan bo'ladi. Undan keyingina o'z zotidan aql oladi.

Birinchi sabab bu o'sha o'nta borliq bilan aloqadorligi tufayli u Birinchi mahbub va Birinchi ma'shuq ham bo'ladi.

12. OSMON JISMLARI NIMALARDA ISHTIROK ETISHI HAQIDA SO'Z

Osmon jismlari to'qqiz turkumdan iborat bo'lgan to'qqiz darajalardan tashkil topadi. Har bir turkum doiraviy bir jismni qamrab oladi. Uning birinchisi faqat yagona jismdan iborat bo'lib, u faqat doiraviy tusda tez harakatda bo'ladigan jism ichida bo'ladi. Ikkinchisi esa biror mushtarak harakatga sohib bo'lgan jismni qamrab oladi. Bu esa faqat ikki harakatga sohibdir, ular darajasida ishtirok etadilar. Uchinchisidan keyin kutilgan yetti jismga qadar bo'lgan har bir jism o'z harakatlariga o'ziga xos bo'lgan ko'p jismlarni qamrab oladi.

Bu jismlarning har birining o'ziga xos harakatlari bilan birga boshqalari bilan mushtarak bo'lgan boshqa harakatlari ham bo'ladi.

Bu jismlarning barchasi jins nuqtai nazardan ayni bir xil bo'lib, tur jihatidan bir-biridan farq qiladiganlardir. Har bir turda bir jismdan boshqa jism bo'lmaydi. Shu shaklda bu jism bilan hech qanday qo'shilib ketadigan narsa ham bo'lmaydi. Masalan, quyoshni olsak, uning turiga sherik bo'lib ketadigan boshqa biror nav narsa bo'lmaydi. U o'z borligida yakkayu yagonadir. Oy va shunga o'xshash sayyorlarda ham ahvol ayni shuning o'zidir. Bular barchasi osmoniy jismlar bo'lib, ular moddiy jismlarni eslatadi, ular shakl va asos — substansiyaga o'xshash shaklni qabul qiladigan bir xil sababga egadir. Bu shakllar mana shu sabablar (al-mavzuot) ichidadir. Shunisi ham borki, bu suvrat — shakllar qarama-qarshiliklarga ega emasdir. Bu osmoniy jismlarning hech qaysisi ham o'z shaklidan boshqa hech qanday shaklni qabul qilishga qobil bo'la olmaganlari kabi usiz hatto mavjud ham bo'lolmaydilar. Chunki bu sabablarni tashuvchi unga mos har qancha suvrat-shakllar yo'q bo'lmaydi, sababi shuki, uning suvratlari aql qabul qilishiga to'sqinlik qilmaydi yoki o'z mohiyat e'tibori bilan aql qabul qiladi.

Shunday qilib, har bir samoviy jism o'z suvrat-shakllari orqali aql qabul qiladiganlardan sanaladi, ya'ni bilfe'l aqlidir. Bu esa ma'lum bir borliqni biladi va ilk borliqni tushunadi degan so'zdir. O'z zotidan aql oladigan barcha narsalar ham aql bo'la olmaydi, chunki uning (ayni bir holda) o'z sababini aql qamrab ola oladi. Vaholanki, bu narsa (ya'ni sabab) unga aql qamrab oladigan narsa emas edi. Demak, modomiki, o'zini tushungan suvratda aql bo'lish bilan birga o'z shaklida aql qabul qila olmaydigan bir aql ham bor bo'ladi. Bundan chiqdi, o'sha narsa barcha javharlanadigan va tasvirlanadigan narsani aql qabul qiladi. Demak, u o'z mohiyati bilan bir shakl va sababdan tuzilgan bo'ladi. Xuddi mana shu bilan moddadan va birinchi sababdan va har turli uni tashuvchi bo'lmish ilk borliq va o'nta moddiy borliq va boshqa barcha sabablardan farq qiladi, inson bo'lsa shu mushtarak bir narsa bilan qatnashadi.

Har bir osmon jismlari o'z zoti e'tibori bilan o'zidan lazzatlanadi. U faqat o'z zoti bilan bog'liq bo'lgan narsalarni bilib ulgurani bilangina emas, balki birinchi sababni bilib

ulgurgani bilan lazzatlanadi, undan so'ng o'z zotidan ajralgan vujudan aql oladi. Shu bilan birga u birinchiga bo'lgan ishq bilan, o'zi bilan o'zi mahliyoligi bilan qatnashadi. Bu narsa Birinchi sababdan sodir bo'ladigan go'zallik va jamol bilan yuzaga keladi. Aslida esa bu narsalarning barchasi o'sha o'n (aqldan) pastda turadi.

Bunda ishtirok etadiganlardan hayulloniy – moddiylari ular ichida eng sharaflisi va eng afzali sanaladi. Chindan ham bu narsaning eng ustun bo'lgan shakllari bo'ladi, bu doira shaklida bo'ladi. Ularning eng yaxshi ko'rinishli sifatlari bo'ladi. Bu esa ziyodur. Chindan ham uning ba'zi qismlaridan ziyo chiqariladi. Chunonchi, bunga yulduzlarni misolga olsak ham bo'ladi. Ularning ba'zi qismlari shaffof bo'ladi, chunki ular o'zlari dan-o'zlari nurga to'la, ba'zisi nurni yulduzdan oladi. Ularda eng afzal harakatlari ham bo'ladi. Bu doiraviy harakatdan iboratdir.

Osmon jismlarining o'ntasi avval boshdan ularning javharlarini tashkil etadigan eng afzal mukammal asoslari bilan birlashadilar. Shu bilan birga ular o'zlariga xos bo'lgan ulug'lik, shakllari va kayfiyatlari ko'rinadigan tomonlari bilan kamolot hosil qiladilar.

13. OSMON JISMLARI HARAKATI VA ULARNING QAYSI NARSAGA NISBATAN HARAKAT QILISHI HAQIDA SO'Z

Osmon jismlari o'sha (o'ntadan) shu bilan farq qiladiki, unda hammadan oldin unga tomon intilishi mumkin bo'lgan to'g'ri harakatlarida maqsad ayon bo'lmaydi. O'z-o'zidan to'g'ridan-to'g'ri harakat etadigan narsa bir jism bilan yuzaga kelgan eng unimsiz va eng quyidagi orazlar guruhidan sanaladi. Chunki har bir jism biror (ma'lum) yerda bo'ladi. Bu jism ega bo'lgan yer turida esa bir jismga aylanish zarurati paydo bo'ladi. Bu turdan bir yerga ega bo'lgan bir jism bir butun bo'lgan holda bu turning butunligidan tashqari chiqolmaydi. Lekin bu navlarning parchalari bor, bu yerda bo'lgan jismlarning ham parchalari bor. Endi bu jismning parchalaridan

hech biri uning o'rinlashgan erining bo'laklaridan qaysi birida bo'lmasin, bir boshqa parchasi bo'lishidan a'lo emasdir. Aksincha, bu jismning har bir parchasi uni o'rab olgan yerining har bir parchasini bir-birining ortidan egallab olishi kerak edi. Ayni shaklda u bu parchani har qanday vaqtda bo'lsa ham egallab olishi boshqa bir vaqtda egallashidan a'lo emas edi. Jismning har bir qismi istagan vaqtda o'sha o'rab olgan bo'lakni egallay oladi.

Shunday qilib, bu holat doimiy yuz berib turadi. Jismning har qanday bir parchasi belgilangan yerning ma'lum bir parchasini ishg'ol eta borgan har gal o'zini o'rab olgan va shu tariqa u doimiy bo'lib turishi zarurdek bo'lib ko'rinadi. Shu vaqtda o'rinlashgan yerning ikki parchasini bir vaqtning o'zida jismning bir parchasi tarafidan egallanishi imkonsizdir. Chunki o'zining tevaragidagi bor imkoniyatlarining hamma qismlarini izchil ravishda egallamasdan turib, o'zi bor bo'lgan va (kelajakda) boshqasining yo'nalishi (jismning parchasi) o'z makonini tark etishi kerak. Chunki unda bo'lgan qism bu vaqtda u bilan vaqt jihatidan avlo bo'lolmaydi. Bu esa unga doimo (shunday) bo'lishi kerak edi. Bordiyu agar u qism unga doimo tegishli bo'lmagan ekan, vaholanki, u son jihatdan (vohidan bi-l-adad) u o'z navbatida yakkayu-yagonadir. Bu esa shuning uchunki, gohu u unga tegishli bo'ladi, gohu tegishli bo'lmaydi. Keyin u navi o'z o'xshashiga qaytadi. So'ng, shuningdek, undan bir qancha vaqtga bo'linadi. Keyin uchinchi o'xshashiga qaytadi. Shu bilan bir qancha vaqtga undan bo'shaydi, keyin to'rtinchi o'xshashiga qaytadi. Shu tariqa u benihoya bu zaylda davom bo'laveradi.

Bundan ma'lum bo'lishicha, uning doirasida harakatga kelgan jismlar u bilan o'rin almashinadilar va ularga qaytadilar, bular hammasi tevaragida samo bo'lgan jismlar bilan munosabatda bo'ladilar. Bu yerda nisbatda bo'lgan so'zning ma'nosi shuki, agar shunday deyilsa, bu shunga tegishli yo bu shunday kelib chiqqan yo shunga o'xshash deganidir!¹...

¹ Qolgan qismi tarjimada tushirib qoldirildi.

18. INSON JONI VA QUUVATLARI BO'LAKLARI HAQIDA SO'Z

Insonning borliqqa kelishi bilan dastlab o'rtaga tushgan narsa shu bo'ladi, unda u o'zini boqadigan quvvat paydo qiladi. Bu esa g'izolantiruvchi quvvat edi. Bundan so'ngra o'rtaga chiqqan narsa misoli bir issiqlik, sovuqlik kabi jismga tegib bilinadigan tuyg'un quvvatlar, ta'm, hid, ovoz kabi seziladigan narsalar va rang, ziyo kabi barcha ko'riladigan narsalar bo'ldi. Ammo shunisi ham borki, tuyg'ular paydo bo'lishi bilan birga boshqa bir quvvat ham o'rtaga chiqadi. Bu esa tuyulgan narsalarga bog'liq bo'lib, ularni istash va yoki ulardan qochish tarzida yuzaga keladi. Undan so'ngra insonda butunlay boshqa bir quvvat o'rtaga chiqadi. Bu unga tegishli hislar kuzatuvlarida g'oyib bo'lganidan so'ng bu orqali uning o'zida o'rnashgan tuyg'un narsalarni saqlab qoladi. Bu esa mutaxayyila — xayol qilish quvvati edi. Bu quvvat bilan inson tuyg'un narsalarni bir-biri bilan birlashtiradi, yo bo'lmasa ularni bir-biridan ayiradi. Bu tarkib bo'lgan narsalar yo ayirilgan narsalar turli-tuman bo'ladi, bularning ba'zilari yanglish — kozib bo'ladi, ba'zilari to'g'ri — sodiq bo'ladi. Bu xayol qilingan narsalar bilan bog'liq holda bu quvvatga kelib tutashadi. Bundan keyin esa insonda aql quvvati maydonga chiqadi, bu bilan inson aql qabul qiladigan narsalar — ma'qulotni bilmak imkoniga erishadi. Bu tufayli u go'zal bilan xunukni bir-biridan ayira oladi, san'at bilan bilimni yaratadi. Shuningdek, u aql qabul qiladigan narsalar bilan bog'liq bo'lgan bir orzu ham bu quvvatga kelib tutashadi.

Bulardan g'izolanuvchi quvvat esa unda yakkayu yagona boshqaruvchi (rais) quvvat bo'lib, u bir qator yordamchi va xizmatkorlari bo'lgan quvvatlardan iboratdir. G'izolanuvchi quvvat asosiy quvvat bo'lib, u badan a'zolari orasida — og'izda bo'ladi. G'izolanuvchi va yordamchi bo'lgan quvvatlar boshqa quvvatlar orasida tarqatilgan bo'ladi. Bularning har biri ma'lum bir quvvatga o'rnashgan bo'ladi. Bu quvvatlar ichida hukmron hisoblangan quvvat o'z tabiati bilan boshqa quvvatlarni idora qiladi. Boshqa quvvatlar o'z harakatlarida ularga o'xshab ketadi. Ular hukmron quvvatlar fe'llarida markazi qalabda bo'lgan tabiiy g'arazlariga o'xshaydi. Bu xuddi

me'da, jigar, qorataloq kabi bunga xizmat qiladigan a'zolar, bu xizmat qiladigan a'zolariga xizmat etadigan a'zolar va bu a'zolarining xizmatkori bo'lgan boshqa a'zolar ham shu qabildadir. Chunki qorataloq (o'z tabiati bilan) ham boshqaruvchi a'zo, ham boshqariladigan a'zodir. U qalbning ma'muri hisoblanadi, u o't, buyrak kabilarga o'xshash a'zolarining amiri sanaladi, siydik qopi buyrakka, buyrak qorataloqqa, qorataloq qalbgga xizmat qiladi. Boshqa a'zolarining ahvoli ham ayni shuning o'zidir.

Tuyg'u quvvatining (al-quvvatu al-xossa) ham bir amiri, ham uning yordamchilari bor. Yordamchilari esa o'sha hammaga mashhur bo'lgan besh tuyg'u bo'lib, har kimga bilingan ko'z, quloq va boshqa tuyg'u a'zolariga tarqalgan bo'ladi, bu tuyg'ularning har biri o'ziga xos bo'lgan jinsni idrok etadi.

Amir quvvat bo'lsa beshta tuyg'u tomonidan idrok etiladigan o'sha har bir narsadan xabardor qiluvchining egalari bo'ladi. Xuddi bu besh tuyg'u o'sha quvvatga o'xshab ketadi va xuddi ularning har biri misoli bir turli xabar birla yo bo'lmasa mamlakatning bir qismidan o'ziga ayrim bir xabar keltirishni bo'yniga olgan xabarchilardan sanaladi. Amir hisoblanadigan quvvat misoli bir podishoh kabilari, uning nazdida xabarlar podishohlikning barcha qismlaridan xabarchilar orqali yig'ilib turadi. Mana shu podishoh ham yurakdan joy olgan. Xayol surish quvvati (quvvati mutaxiyyila)da jismning boshqa a'zolariga ham tarqalgan yordamchi a'zolari yo'q; u yakkayu yagona bo'lib, uning yeri ham qalbdir, u sezgilarga ta'sir qilmay qo'ysa, o'zi sezgan narsalarini saqlab qola oladi. O'z tabiati bo'yicha u seziladigan narsalar — mahsulotga hokimdir, ular ustidan hukm yuritadi. U bir narsani ikkinchisidan ajratadi, turli-tuman tarkib topadigan narsalarning biri bilan muvofiqat topib, ikkinchisi bo'lgan seziluvchi narsalar bilan qarama-qarshi bo'ladi.

Ammo notiq quvvatiga (quvvati notiqaga) kelsak, ular boshqa a'zo turlari ichida na oziqlanadigan turlarini va na xizmat qiladigan turlarini biladi, balki ular boshqa xayol suradigan barcha quvvatlarni, ya'ni boshqaradigan va bo'yinsunadigan quvvatlarni biladi. Har bir jins ham boshqariladi, ham boshqaradi. Chunki u mutaxayyila quvvatlarni boshqaruvchisi va uni boshqaradigan maxsus quvvatlarni ham raisi sanaladi.

G'izolantiruvchi quvvat ularda asosiy quvvat hisoblanadi. Intiluvchi quvvat — bu shunday bir quvvatki, u yo bir narsani istaydi yo bo'lmasa undan yuz o'giradi. U quvvat boshqaruvchisi (rais) sanalib, uning yordamchilari bo'ladi. Bu quvvat tufayli unda iroda (istak) yuzaga keladi, iroda esa qabul qilingan va idrok qilingan narsadan yo his orqali yo xayol-tasavvur orqali yo bo'lmasa nutqiy quvvat orqali yuz o'giriladi. Unda iroda biror bir narsani bilishi va yoki badani orqali yo bo'lmasa biror a'zosi orqali biror narsani bajo keltirishga intilishi kerak. Ammo yuz o'girishga kelsak, u asosiy yuz o'giradagin quvvatdan iborat bo'ladi.

Ammo badaniy fe'llarga kelsak, ular shunday quvvatlar bilan yuzaga keladiki, ular yuz o'girish quvvatiga xizmat qiladilar. Bu quvvat a'zolarida tarqalgan bo'ladi, ularga bu harakatlarini amalga oshirilishiga imkon beradi. Bularning ba'zisi asablardir, ba'zisi paylardir, bular, o'z navbatida, hayvon va insonni ularga bo'lgan intiladigan (ya'ni orzu etgan) fe'llarini bajo keltirish uchun badan ichiga yoyilgan bo'ladi. Bu a'zolar, chunonchi, inson va hayvonning qo'llari, oyoqlari va badanning istak bilan harakat qiladigan boshqa a'zolari sanaladi. Bu holda yuqorida aytilgan va badanning bir tur bo'laklariga yoyilgan bu quvvatlarning hammasi jismiy qurollar sanalib, yurakda bo'lgan asosiy ham buyuradigan iroda quvvatining badaniy olatlari va xizmatkorlaridir.

Bir narsani bilish nutqiy quvvat bilan yo bo'lmasa xayol surish — taxayyul quvvati bilan va yoki tuyg'ular — hislar bilan qo'lga kiritiladi. Agar aqliy quvvat bilan idrok etiladigan narsalar xususiyatiga ega bo'lgan bir narsani bilish istalganda, orzu qilingan narsani o'zida saqlagan fe'l aqliy quvvatda bo'lgan boshqa bir quvvatdan tug'iladi. Mana bu fikriy quvvat sanaladi. Ana shu bilan fikr yuritish, tush ko'rish, diqqat bilan tekshirish, xulosa chiqarish mumkin bo'ladi.

Bordiyu agar his bilan bilinadigan narsalarni his orqali bilish istagi paydo bo'lsa va unga erishish mumkin bo'lsa, bu, albatta, badan fe'li bilan ruh fe'lining birlashishidan yuzaga kelgan bo'ladi. Chunonchi, ko'rishni orzu qilgan

narsalarimizga qarash uchun nigohimizni unga qaratishimiz bunga misol bo'la oladi. Agar u narsa uzoqlashtirilsa, biz unga to'ppa-to'g'ri yuramiz, bordiyu unga yetishga biror to'siq bor bo'lsa, biz qo'llarimiz bilan u to'siqni bartaraf qilamiz. Bu holda o'sha harakatlar jismoniy harakatlar bo'lib, lekin hisslar o'z yo'lida ruhning bir fe'li bo'lishi bilan birga butun badan fe'llari bo'ladilar. Boshqa tuyg'ular bilan ham ahvol xuddi shuning o'zidir.

Bordiyu agar bir narsaning taxayyuli orzu etilgan bo'lsa, bu narsaga har xil vositalar yo'li bilan erishiladi. Ulardan biri, avvalan, taxayyul quvvati bilan ishlaydi, misoli bir istalgan va yoki kutilgan narsani tasavvur qilganday, yo bo'lmasa, o'tmishdagi biror narsani tasavvur qilish yoki taxayyul quvvatidan hosil bo'lgan narsani istash kabi; so'ngra o'sha narsani, misoli qo'rqitadigan yo quvontiradigan ishlarni taxayyul yo'li bilan yoki notiqa quvvati bilan tasavvur qilish mumkin. Mana bu narsa quvvatlar sanaladi.

19. BU QUVVATLAR QANDAY QILIB YAGONA JON BO'LAKLARI BO'LA OLISHI HAQIDA SO'Z

Asosiy g'izolantiruvchi quvvat asosiy tuyg'u quvvatining moddasi kabidir. Tuyg'u quvvati — g'izolanuvchining suvrati — shaklidir. O'z navbatida, asosiy tuyg'u quvvati mutaxayyila, xayol suradigan quvvatga xuddi modda bo'lgandaydir. Bu esa, o'z navbatida, asosiy tuyg'u quvvatining moddasi, taxayyul quvvati esa amir bo'lgan tuyg'u quvvatining suvrat-shakli bo'lganidaydir. Taxayyul quvvati esa fikr yuritadigan quvvatning moddasidir, bu esa o'z navbatida, barcha suvratlarning nihoiysidir. U hech qanday boshqa quvvatlarning moddasi bo'lmay, balki undan oldin keladigan barcha shakllarning qiyofasidir. Orzu etiladigan quvvatga kelsak, issiqlik-haroratning olovda bo'lishi va olovning esa o'zi bilan cheklangan narsaga qaram bo'lishi kabi amir bo'lgan tuyg'u quvvatiga, taxayyul quvvatiga va aqliy quvvatga bog'liqdir.

Qalb shunday bir asosiy a'zoki, badanni undan boshqa hech qanday a'zolar bilan idora qilib bo'lmaydi. Undan keyin miya keladi. U ham asosiy a'zolaridan sanaladi. Lekin uning raisligi birinchi darajali bo'lmay, balki ikkinchi darajadadir. Bu shuning uchunki, u barcha a'zolari boshqarishini qalb bilan idora qiladi. U faqat qalbgagina xizmat qiladi. Shunisi ham borki, uning tabiatidan maqsadi qalbgaga xizmat qilish bo'lgani uchun boshqa a'zolariga ham xizmat qiladi. Bu xuddi uy egasi bo'lgan kishiga o'xshaydi. U o'z tabiatidan odamlarga xizmat qilishi borasida o'z xo'jayiniga xizmat qiladi, uning o'ziga esa hovlining barcha odamlari xizmat qilganidek. Ikkala holatda ham xo'jayinning istagiga ko'ra xizmat qilishi turgan gap. Miya yurakdan keyin uning o'rinbosari sifatida ish yuritib, xuddi uning xizmatini bajo keltiradi, shunda u asosiy a'zo moslanmagan holatga u moslanib oladi, shu bilan birga u yurakning olijanob hatti-xarakti xizmatini bajo keltirib yuradi.

Shundan ma'lum bo'lishicha, qalb tug'ma haroratning bulog'idir. Harorat undan boshqa barcha a'zolariga o'tadi, shunday qilib qo'llab quvvatlanadi, oziq oladi. Bu esa tabiiy hayot ruhini yo'g'on tomirlar vositasi bilan qalbdan a'zolariga yuborish bilan bajo etiladi. Qalbning saqlanishi uzoq muddat davom etadigan haroratning tabiiy a'zolar ichida ko'rinishida davom etadi. Miya (addimog') qalb uzatadigan haroratni yumshatadi, shu bilan har bir a'zoga yetishadigan harorat unda o'rtacha — mo'tadil holatda bo'ladi. Bu miyaning eng avvalgi fe'l-harakatlaridan bo'ladi. Shu bilan birga u avvalgi va umuman a'zolariga yetkazadigan xizmati sanaladi.

Bu ishlarning bir turiga quyidagilar kiradi: asablar ikki xil bo'ladi. Uning bir turi qalbdan bo'lgan boshliq (ar-ra'is) tuyg'u quvvati yordamchilarining asboblaridir. Bu xuddi har bir his o'ziga xos bo'lgan sezgi a'zolarini sezganiga o'xshab ketadi. Boshqalari esa misoli a'zolarining quroli kabi, bu yurakda bo'lgan orzu quvvatiga xizmat etadigan a'zolarining olatlaridir. Unga istagan harakatiga bo'lgan imkoniyatni beradi.

Miya esa yana qalbgaga xizmat qiladi, u his asablariga yordam beradi, bu asablar (o'z navbatida) oziqlantiradigan

quvvatlarni sezadigan kuchlarni qo'llab-quvvatlaydi. Miya asablarining istagan harakatlarini ta'minlab unga yordam beradi, u a'zolarining irodaviy harakatlarini amalga oshirishga qodir bo'ladi, bu harakat vositasida bu a'zolar markaziy qalb bo'lgan orzu quvvatiga xizmat qiladi.

Aksar bunday asablarning yurakda ildizi bo'ladi, bu bilan ular miyadan oziqlanib, o'z quvvatlarini barqaror qila oladilar. Boshqa ko'p ildizlari esa o'z ibtidolarini orqa miyadan oladilar, orqa miyadan yuqorisi ham bosh miya bilan bog'liqdir. Miya bu borada orqa miya ishtiroki tufayli yordam qiladi.

Bularning boshqa bir turiga kelsak, taxayyul quvvati yuzaga kelishiga qalbning harorati chegaralangan bir darajaga kelishi tufayligina bo'ladi. Ayni shu holatda notiqa quvvati ham, shuningdek, yurak harorati o'z harakatining ma'lum darajasiga yetishi bilan yuzaga keladi. Narsalarni fikrlarda saqlab qolish va biror narsani eslab qolish ham shunga o'xshashdir.

Shuningdek, miya qalbgaga xizmat qiladi, bunda uning haroratini tiklab beradi, natijada uning taxayyuli yaxshilanadi, yaxshi tafakkur qiladi, xotirasida durustroq mushohada qiladi, yaxshigina eslab qolishga qobil bo'ladi. O'zining bir bo'lagi bilan miya haroratni o'rtamiyona qiladi, u bilan taxayyulni tuzatadi; boshqa bir bo'lagi bilan fikr yuritishni tuzatib, uning ish qobiliyatini o'rtamiyona qiladi; uchinchi bo'lagi bilan esa esda saqlash va xotirada qoldirishga xizmat qiladi. Bu shuning uchunki, qalb tabiiy haroratning bulog'i bo'lganidan boshqa barcha a'zolariga ham yetmay qolmaydigan, ham ortib qolmaydigan tarzda tarqatish uchun uning harorati haddan tashqari kuchli bo'lishi mumkin.

Harorat shuningdek, o'zicha juda kuchli bo'lmashligi ham mumkin, ammo qalb maqsadiga mos bo'lishi mumkin.

Shuningdek, a'zolarining o'zlari, qalb tomonidan o'zlariga yuborilgan bu haroratga moslanib, tuzalishga yetarli bo'lmaydilar. Bundan chiqdi, a'zolariga kirib boradigan qalbning o'rtacha harorati o'z holicha harakatlarini yaxshi yakunlashga imkon beradigan mo'tadil holatda bo'lmaydi. Shuning uchun miya o'z tabiatidan boshqa a'zolariga nisbatan

sovuq va nam (boridan rutuban) qilib yaratilgan, hatto shunday bir nafsoniy kuch bilan qalbning harorati chegaralangan o'rtacha holat bo'ladi.

Undan keyin tuyg'u va harakat asablari o'z tabiatlari bo'yicha yerli sanalgan, ya'ni tez fursatda qurishni qabul qiladigan xususiyatga ega. Shuning uchun ularda namlikni uzoqroq muddat saqlab qoladigan bir cho'zilishga va qisqarishga zarurat mavjuddir. Shu bilan birga tuyg'u asablarida bu tug'ma va butunlay xiralikdan mahrum bo'lgan ruhga muhtojlik ham bor; bu esa miya qismlarida harakat qiladigan tug'ma ruhning oddiy bir holati bo'ladi. Yurak o'zi o'tli haroratga ega, uning bu xususiyati yurakda kuchni (sezgi asablarida) saqlab qolish uchun imkon bermaydi. Shu sababdan ham uning qurib qolishini tezlashtirmaslik, noziklashib qolib nuramasliklari hamda kuch va harakatdan qolib ketmasliklari uchun ularning asab ildizlari qalbning ichiga joylashtirilgan. Bu shuning uchunki, bularning ikkalasa ham o'ta namlidir, ular asablarda namlikni saqlab qoladi, bu namlik asablarni yumshoq holda saqlab turadi. Shu tarzda bu asablarga bog'liq bo'lgan ruhiy quvvatlar mana shu namlik tarafidan o'ziga xos ko'rinishga ega bo'ladi. Ba'zi asablarda bunday rutubat kirib borishiga zarurat seziladi. Bu esa suvsimon latif, lekin tutib bo'lmaydigan bo'lishi kerak. Boshqa ba'zilari esa qandaydir yopishqoq bo'lishi kerak. Bundan chiqdi, o'sha suvliga zarurat sezgan va yopishqoq bo'lmagani miyada ildizi bo'ladi. Bunda shu bilan birga suv kabi namlik bo'lishiga zarurat sezib, yana u yopishqoq bo'lsa, bu holda uning asab ildizlari miyada bo'ladi. O'sha rutubatga oz zarurat sezgan asablari o'z ildizlari bilan umurtqaning ost qismida va quyruq qismida bo'ladi.

Miyadan so'ng daraja nuqtai nazaridan kelsak, jigar keladi, undan keyin taloq va undan so'ng esa bachadon keladi. Har bir quvvat a'zoda bo'ladi, bu esa jismoniy qovushish bilan bajo keltiriladi, bular vositasida ular bir a'zodan ikkinchisiga o'tadi. Bunda bir zarurat paydo bo'ladi, bunda u o'sha boshqasi shundoq ham birinchi asablar birlashmasi bilan tutashtirilgan bo'ladi. Bu xuddi asab va miya bilan ko'p tomondan tutashgan, yana ko'p tomondan orqa miya bilan

tutashgan, yo bo'lmasa, bu a'zoga muttasil oqish yo'li bilan bu jism bog'langan bo'ladi.

Bu quvvatlar unga xizmat qiladi, yo bo'lmasa misoli bir og'iz, o'pka, buyrak, taloq, jigar va boshqalar kabi istasa ma'mur yo bo'lmasa amir va quvvat bo'lib, bu a'zolar bilan birlashadi, bu jism ichida oqadigan bir yo'l yo oqar suv bo'lish zarurati lozim bo'ladi. Bu xuddi miyaning yurakka ta'sir etgani kabi yuz beradi.

Birinchi bo'lib a'zoda qalb paydo bo'ladi, undan so'ng miya, keyin jigar, keyin taloq, undan so'ng boshqalari bo'ladi. Harakatda bo'lgan a'zolarining eng oxirgisiga bola tug'adigan a'zo kiradi. Bular badanni boshqaradi. Bu xuddi tuxumlarning fe'li va erkak haroratning saqlab qolinishi bilan bu urug'da xotin jinsi tabiati ruhini beradi.

Tug'ilish bilan bo'ladigan quvvat ikkiga bo'linadi. Birinchisi hukmron bo'ladi, boshqasi xizmat qiladigan bo'ladi. Hukmron bo'lgan quvvat qalbdan makon tutadi; xizmat qiladigani esa tug'ish a'zolarida bo'ladi. Tug'adigan quvvat esa ikkiga ajraladi. Ularning biri moddadan bo'lib, undan bunday quvvatlar mavjud bo'lgan hayvon yuzaga keladi. Boshqalari esa hayvondan bo'lib, bunda modda to bu navga tegishli shakl hosil bo'lmaguncha harakat qiladi. Modda tayyorlaydigan quvvat bu xotin jinsi quvvatidir. Unga shakl beradigan quvvat bu erkak quvvatidir. Xotin jinsi shunday bir quvvatki, bu bilan modda tayyorlanadi, erkak jinsi shunday bir quvvatki, bu bilan o'sha modda o'sha quvvati bo'lgan nav shaklini yuzaga keltiradi. Qalbgacha xizmat qilgan a'zo unga hayvon moddasini beradi, bu bachadon sanaladi. Moddaga shakl berishga xizmat qiladigan va unga inson yo (boshqa bir) hayvon tusini beradigan modda maniydir. Maniy agar xotin jinsi bachadonga kiritilsa, unda qon bilan uchrashadi, u esa, o'z navbatida, bachadonda inson shaklini qabul qiladigan bir holat hozir bo'lib, unda to bu qondan inson shakli vujudga keladi. Bachadonda paydo bo'lgan qon bu inson moddasi sanaladi. Urug' esa o'sha moddani shakl hosil qilgunga qadar harakatga keltiruvchi omildir.

Bachadonda tayyorlangan urug'ning qonga munosabati misoli bir sutning sutdonda quyuvlashganiga o'xshash bir

darajadadir. Sutdon bunda misoli sutning achishida uning na bir qismi va na bir moddasi bo'lmaganidek, bachadonda urug' ham quyuq bo'lgan qonning na bo'lagi va na moddasi bo'lolmaydi. Maniy ham xuddi mana shunday bo'lib, bachadon qondan tuzilib qotadigan na bir bo'lak ham emas, va na bir modda ham emas, go'yoki sut mis qozonda ivib qatiq bo'lganidek, bachadonda ham qondan (bola) paydo bo'ladi.

Insonda urug' paydo qiladigan narsa — bu urug' turadigan idishdir, bu esa teri ostidagi yo'g'on tomirlardir. Bu tomirlar erkak urug'idan yordam olib turadi. Mana shu yo'g'on tomirlar orqali olatda bo'lgan urug' unga qarab oqib tushadi, bu esa zarur bo'lgan urug' bo'lib, u bachadonga tushadi, unda mavjud bo'lgan qon esa to a'zo tashkil bo'lgunga qadar har bir a'zoning va barcha a'zolar shaklini o'zgartirib turadi.

Urug' — maniy esa erkak asbobi sanaladi.

Asboblar ba'zan birlashgan bo'ladi, ba'zan esa ajralgan bo'ladi. Masalan, tabib asbob-uskunolari misol bo'lgani kabi. Tabib qo'li davolash asbobi sanaladi. Jarroh pichog'i ham tabib asbobidir, bu bilan u odamlarni davolaydi. Davo ham tabib asbobi hisoblanadi, lekin quvvatga sohib bo'lolmaydi. Bu bilan tabib xastani davolaydi. Nihoyat, dori — bu alohida asbob sanaladi, tabib esa o'z harakati va amaliyot qilayotganida bu ish bilan mashg'ul bo'ladi. Shundagina tabib badanga harakatga keltiradigan quvvat berib, kasal badanini sog'liqqa tomon yo'naltiradi. Bordiyu agar davo bu kuchni paydo qila olsa, shundagina tabib o'sha davoni, masalan, kasal badaniga yubora oladi. Bu shundayki, buni davolayotgan tabib hozir bo'ladimi yo hozir bo'lmaydimi, va yoki u o'lganmi, buning farqi bo'lmaydi, iloj xasta sog'ligiga yo'naladi. Erkak urug'i bilan bo'ladigan voqea mana shundan iborat. Jarroh pichog'i ham faqat undan foydalanadigan tabib bilangina ish bajo keltiradigan asbob sanaladi. Tabib qo'li esa pichoqqa nisbatan ham ko'proq ishlatiladigan narsadir. Ammo doriga kelsak, u tabib bu ishga aloqasi bo'ldimi-yo'qmi, bundan qat'iy nazar, bir quvvat bilan harakat qiladi. Urug' bilan ham xuddi, shunday bo'ladi. Chunki u erkakning tanosil quvvatini ishga tushiradigan asbob bo'lib, u alohida harakat qiladi. Maniy

qoplari va idishlar esa badanga tutashib ketgan tug'dirish asbobidir. Yo'g'on tomirlar holati misoli bir qalbdan asosiy quvvatdan bo'lgan maniy asboblari kabi davo tayyorlaydigan va unga ta'sir kuchini beradigan tabib qo'liga o'xshash kasal badanini sog'liqqa yo'naltirgan bo'ladi. Chunki bu yo'g'on tomirlarni, chindan ham, qalb tabiiy ravishda ishlatadi; bu asboblar urug'ga shunday bir quvvat beradiki, bu quvvat bilan u bachadonda qonni to o'sha tirik zotning ma'lum bir navi shakliga keltirgunga qadar harakat qiladi.

Agar qon urug'ni qabul qilsa, o'sha quvvat shaklcha tomonga intiladi, bunda birinchi galda qalb yuzaga keladi. Uning tuzilishi orqali boshqa a'zolar tuzilishini ham boshlang'ich kuchini yurakdan oladigan tomonlarini ham bilib olish mumkin. Bordiyu agar oziqlantiruvchi quvvat bilan birga moddani tayyorlaydigan quvvat ishlab chiqarilsa, u holda barcha boshqa a'zolar misoli moddaning a'zosidagidek bo'ladi. Agar unda shakl beradigan quvvat boshqa a'zolarga o'xshab qolsa, u holda erkak a'zosiga aylanadi. Boshqa hollarda esa urg'ochilar turi paydo bo'ladi. Undan keyin urg'ochisigayam, erkagigayam bir xil holatda bo'ladigan nafsoniy quvvatlar yuzaga keladi.

Bu ikki quvvat, men bunda xotinlik va erkaklik quvvatini nazarda tutayapman, insonlarda farqli bo'lib, turli-tuman bo'ladi. Ko'pchilik o'simliklarda bu ikkalasi ham urug'idan unib chiqadigan o'simliklar bo'lgani kabi, ba'zi bir shaxsda bu butunlay birlashgan holdadir. Chunki o'simlikda modda bo'lgani kabi bu moddani shaklga harakat ettiradigan bir quvvati ham bor. Urug' shaklni qabul qilish uchun o'zidagi quvvatni shaklga qarab tortadi, u shaklni qabul qilib olishga intiladi. Shaklni qabul qilishga tayyorgarlikni beruvchi xotinlik quvvati bo'ladi. Shaklga tomon bo'lgan harakatni berguvchi erkaklik quvvati sanaladi.

Hayvonlar ichida ham xuddi shunday xususiyatga sohib bo'lganlar bo'ladi. Ularning ba'zilari borki, bularda xotinlik quvvati to'la-to'kis namoyon bo'ladi. Ular to'la ko'rsatilmagan erkaklar quvvati bilan birlashib ketadi. Xotinlik quvvati bu holatda ma'lum miqdorda o'z vazifasini bajaradi, so'ng yo'q

bo'ladi. Shu jihatdan xotinlik quvvati tashqi yordamga muhtoj bo'ladi. Bu misoli tuxumini shamolga uchirib yuborgan parrandalarga o'xshab ketadi. Shunga o'xshash holat ko'pchilik baliqlarda yuz beradi, ularning modalari urug'larini sochib yuboradilar, ulardan keyin erkaklari ular ketidan yurib, tuxumlarga namlik sachratadilar. Suyuqlik tekkan urug'laridan hayvonlar chiqadi, suyuqlik tegmaganlari esa buziladi, ya'ni o'ladi.

Ammo inson holi bunday emas. Bu ikki kuch ikkita ayrim-ayrim shaxsda bo'ladi. Ularning har birining o'ziga xos bo'lgan a'zolari bo'ladi. Bu a'zolar ularda bir xildir, har bir jinsda ham bu a'zolar mushtarakdir. Ularning nafsoniy quvvati ham, a'zolari ham o'shanday bir xil, bunda faqat ikki jinsiy kuch boshqacha, xolos. Erkaklari issiqroq bo'ladi, harakat etish va urinish a'zolari erkaklarda kuchli bo'ladi. Bu jihatdan erkaklar baquvvat sanaladi. Ruhiy xususiyatlarga kelsak, g'azab va shiddat kabi quvvatlar xotin jinsida bo'shroq, erkaklarda kuchliroqdir. Marhamat va shafqat kabi xislatlar xotirlarda yana ham kuchlidir. Shundayki, erkaklar orasida tuyg'ulari xotinlarnikiga nisbatan va yoki xotinlar orasida tuyg'ulari erkaklarnikiga o'xshagan bo'lishligi hech bir monelik ham qilmaydi. Erkak va xotinlar shunday qilib bir-birlaridan ayri-ayridurlar.

Ammo tuyg'u quvvati, muxayyila quvvati va notiq quvvati borasida erkak va xotinlar orasida hech qanday farq yo'q. Tashqi dunyoning bo'ladigan ta'siri tufayli tuyg'u quvvatlarida turli-tuman jinslar yuzaga keladi; besh asosiy sezgi a'zolari tufayli seziladigan turli-tuman turlar paydo bo'ladi, ular asosiy sezgi quvvatlarida bir-birlari bilan birlashtiriladi. Bu quvvatda maydonga keladigan tuyg'ular muxayyila quvvatida taxayyulning ko'rinishlari (rusum) kabi yuzaga keladi. Shu bilan ularda hissiy tuyg'ular g'oyib bo'lganda ham ular saqlanib qoladilar. Muxayyila quvvati ba'zan ularni bir-biridan ayirmoq, ba'zan esa bir-birlari bilan birlashtirmoq borasida tur jihatdan benihoya tarkibda bo'ladi. Ularning ba'zisi to'g'ri (sodiq), ba'zisi esa noto'g'ri (kozib) bo'ladi.

26. FOZIL SHAHAR HOKIMINING FAZILATLARI HAQIDA SO'Z

Bunday shaharga hokim bo'ladigan odam (Allohdan boshqa) hech kimga bo'ysunmasligi kerak. Fozillar shahrining birinchi boshlig'i shu shahar aholisiga imomlik qiluvchi oqil kishi bo'lib, u tabiatan o'n ikkita xislat-fazilatni o'zida birlashtirgan bo'lishi zarur. Fozillar shahri hokimi avvalo to'rt muchasi sog'-solim bo'lib, o'ziga yuklangan vazifalarni bajarishida biror a'zosidagi nuqson halal bermasligi lozim, aksincha, u sog'-salomatligi tufayli bu vazifalarni oson bajarishi lozim. (Ikkinchidan), bunday shahar hokimi tabiatan nozik farostli bo'lib, suhbatdoshining so'zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez ilg'ab olishi, shu sohada umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi zarur. (Uchinchidan), u anglagan, ko'rgan, eshitgan, idrok etgan narsalarni xotirasida to'la-to'kis saqlab qolishi, barcha tafsilotlarini unutmasligi zarur. (To'rtinchidan), u zehni o'tkir, zukko bo'lib, har qanday narsaning bilinar-bilinmas alomatlarini va u alomatlari nimani anglatishini tez bilib, sezib olishi zarur. (Beshinchidan), u fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida, chiroyli so'zlar bilan ifodalay olishi zarur. (Oltinchidan), u (ustozlardan) ta'lim olishga, bilim ma'rifatga havasli bo'lishi, o'qish, o'rganish jarayonida sira charchamaydigan, buning mashaqqatidan qochmaydigan bo'lishi zarur. (Yettinchidan), taom yeyishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat bo'lmasligi, aksincha, o'zini tiya oladigan bo'lishi, (qimor yoki boshqa) o'yinlardan zavq, huzur olishdan uzoq bo'lishi zarur. (Sakkizinchidan), u haq va haqiqatni, odil va haqgo'y odamlarni sevadigan, yolg'onni va yolg'onchilarni yomon ko'radigan bo'lishi zarur. (To'qqizinchidan), u o'z qadrini biluvchi va nomus-oriyatli odam bo'lishi, pastkashliklardan yuqori turuvchi, tug'ma oliyhimmat bo'lishi, ulug', oliy ishlarga intilishi zarur. (O'ninchidan), bu dunyo mollariga, dinor va dirhamlarga qiziqmaydigan (mol-dunyo ketidan quvmaydigan) bo'lishi zarur. (O'n birinchidan) tabiatan adolatparvar bo'lib, odil odamlarni sevadigan, istibdod va jabr-zulmni, mustabid va zolimlarni yomon ko'ruvchi, o'z odamlariga ham, begonalarga ham haqiqat qiluvchi, barchani

adolatga chaqiruvchi, nohaq jabrlanganlarga madad beruvchi, barchaga yaxshilikni va o'zi suygan go'zalliklarni ravo ko'ruvchi bo'lishi zarur. O'zi haq ish oldida o'jarlik qilmay, odil ish tutgani holda har qanday haqsizlik va razolatlarga murosasiz bo'lishi zarur. (O'n ikkinchidan), o'zi zarur deb hisoblagan chora-tadbirlarni amalga oshirishda qat'iyatli, sabotli, jur'atli, jasur bo'lishi, qo'rqqoqlik va hadiksirashlarga yo'l qo'ymasligi zarur.

Mana shu barcha xislatlarning bir odamda jamlanishi amri mahol, zero bunday tug'ma fazilatlar sohibi bo'lgan odamlar juda kam uchraydi va ular nodir insonlardir. Mabodo fozillar shahrida shunday barkamol inson topilib qolsa, unda yuqoridagi fazilatlardan oltitasi, yoki beshtasi kamol topganida ham, u aql va zakovotda benazirligi tufayli fozillar shahriga rahbarlik qila oladi. Ba'zi mahallarda fozillar shahrida bunday odam yo'q bo'lib qolganida ham (vafot etganida, yoxud boshqa joyga ketgan vaqtida — *tarjimon*) ana shu imom (hokim) yoxud uning izdoshlari (agar mazkur imomdan so'ng birin-ketin shaharga boshliq bo'lsalar) chiqargan qonun va tartiblarga amal qilinadi.

Avvalgi imom o'rniga kelgan keyingi rahbarda ham yuqorida aytilgan xislatlar — fazilatlar yoshlikdan shakllangan bo'lishi zarur. Ana shunda bu keyingi imomda yana oltita fazilat hosil qilinishi zarur:

Birinchi — donishmandlik.

Ikkinchi — avvalgi imomlar o'rnatgan qonunlar va tartiblarni xotirida yaxshi saqlab qolish va ularga amal qilishi uchun quvvai hofizaga ega bo'lish.

Uchinchi — agar avvalgi imomlar davridan biror (yoki bir qancha) sohaga taalluqli qonun qolmagan bo'lsa, bunday qonunni o'ylab topish uchun ijod, ixtiro qilish quvvatiga ega bo'lish.

To'rtinchi — hozirgi haqiqiy ahvolni tez payqab olish va kelgusida yuz beradigan, avvalgi imomlar ko'zda tutmagan voqealarni oldindan ko'ra bilish uchun bashoratgo'ylik xislatiga ega bo'lish. Bu xislat unga halq farovonligini yaxshilash yo'lida kerak bo'ladi.

Beshinchi — avvalgi imomlar o'rnatgan qonunlarga, shuningdek, avvalgilardan ibrat olib, o'zi yaratgan qonunlarga

xalq amal qilishi uchun qizg'in so'zlash — notiqlik xislatlariga ega bo'lish.

Oltinchi — zarur hollarda harb ishlariga mohirona rahbarlik qilish uchun yetarli jismoniy quvvatga ega bo'lish; ham jang qilishni, ham sarkarda sifatida jangu-jadalgah rahbarlik qilish uchun harbiy san'atni yaxshi bilish.

Mabodo shu xislatlarning barchasini o'zida jamlagan bir odam topilmasa, lekin ikki kishi birgalashib, shu xislatlarga ega bo'lishsa (ya'ni biri — donishmand, ikkinchi — qolgan xislatlar sohibi bo'lsa) shu ikkovini fozillar shahriga rahbarlikka qo'yish zarur. Mabodo bir guruh odamlar birgalikda ana shu xislatlarga ega bo'lishsa (ya'ni — birida bu, ikkinchisida u, uchinchisida yana boshqa xislatlar bo'lsa) ana shu fozillar guruhini yurt rahbarligiga qo'yish zarur. Shu guruh a'zolari birgalashib, o'zaro kelishib harakat qilsa har biri fozil hokim bo'lishi mumkin. Mabodo biror zamonda fozillar shahrida hokimlik qilayotgan bir yoki bir necha kishida boshqa zarur xislatlar bo'lsayu, ammo, donishmandlik bo'lmasa, fozillar shahri yaxshi hokimsiz qoladi, bunday shahar halokatga yuz tutadi.

27. FOZIL SHAHARNING ZIDDI BO'LGAN SHAHARLAR HAQIDA SO'Z

Fozillar shahrining ziddi bo'lgan shahar — johillar shahri, benomuslar shahri, ayirboshlovchilar shahri, adashgan, zaloatdagi odamlar shahridir. Bu shaharlarning vakillari — ayrim odamlar ham fozillarning ziddi bo'lgan odamlardir.

Johillar shahrining aholisi baxt-saodatga intilmaydi, baxt-saodat nimaligini bilmaydi ham. Chunki, jaholatdagi odamlar hech qachon baxt topmagan va baxt saodatga ishonmaydi ham. Farovonlikka kelsak, jaholatdagi odamlar (haqiqiy obodlikni bilmasdan) ba'zilar nazarida baxtu-davlat bo'lib ko'rinadigan o'tkinchi, yuzaki narsalarni, mol-dunyoni, jismoniy lazzatlarni, xirsu-shahvatni, obro', amal, shon-shuhratni haqiqiy baxt, farovonlik deb o'ylaydilar. Shu ne'matlardan har biri jaholatdagi odamlar nazarida hayotdan maqsad, baxt-saodat bo'lib ko'rinadi.

Zotan, (moddiy va ruhiy) ne'matlarning hammasi birgalikda uyg'unlashgan chog'dagina haqiqiy baxt-saodatga erishish mumkin. Bu ne'matlarning teskarisi — tan kasalliklari, kambag'alchilik, zavq, lazzatlar va hurmat, obro'ning yo'qligi — baxtsizlik bo'lib ko'rinadi).

Johillar shahrining bir qancha turlari bor. Shulardan biri zaruriy ehtiyojlar shahridir. Bunday shahar aholisi faqat badan uchun zarur bo'lgan narsalar: oziq-ovqat, ichimlik, kiyim-kechak, turar joy, jinsiy aloqa hamda shularga erishish uchun bir-birlariga yordam berish bilangina cheklangan odamlardir.

Ayirboshlovchilar shahrining aholisi — to'qchilik va mol-dunyoga erishuvda bir-birlariga o'zaro yordam berishni hayotning asosiy maqsadi deb biladilar.

Razolat (tubanlik) va badbaxtlik shahri — bunday shahar aholisi faqat yeyish, ichishdan, jinsiy aloqadan huzur-halovatga erishishga, hissiy lazzatlar, ishrat, kayf-safoning barcha turlariga intiladilar.

Obro'parastlar shahri. Bunday shahar aholisi o'zaro bir-birlarini maqtashni, ko'kka ko'tarishni yaxshi ko'radilar. Ularni o'zga xalqlar so'zda ham, ishda ham ulug'lashlarini istaydilar. Bir-birlarining oldida yoki begonalar ko'ziga ulug'vor, shon-shavkatli bo'lib ko'rinishni xohlaydilar. (Butun dunyoni bosib olishga intilgan Rumo (Rim) imperiyasi poytaxti shunday shahar namunasidir — *tarjimon*).

Amalparastlar, hokimiyatparastlar shahri. Bunday shahar aholisi — barcha xalqlar ularga bo'ysunishini, o'zlari hech kimga bo'ysunmaslikni xohlaydilar. Ularning fikru-zikri g'alabalar, futuxatlar nashidasini surishga qaratilgandir.

Shahvatparastlar shahri. Bunday shahar aholisining har biri ehtirolari tizginini jilovlamay, istalgancha shahvat nafslarini, tuban mayllarini qondirishga intiladi.

Jaholatdagi shaharlarning hokimlari ham xuddi shu shaharlar aholisi kabi. Ular o'zi hukmronlik qilgan shaharlarda yuqorida sanab o'tilgan shaxsiy istaklarini tinimsiz qondirishga intiladilar.

Jaholatdagi shaharlar aholisining mashg'ulotlari ham yuqorida aytilgan maqsadlarga xizmat qiladi.

Benomuslar shahrining odamlari fozillar shahri odamlariday baxt-saodatni, xaq-taloni, u yaratgan hilqatlarni, aqlni va boshqa narsalarni biladilar, va ularga ishonadilar, ammo ularga amal qilmay, yuqorida aytganimiz jaholatdagi shaharlarning aholisiga o'xshab yashaydilar.

Beqaror shahar. Bunday shahar aholisining nazariy qarashlari va amaliy ishlari avvallari fozillar shahri aholisining qarashlari va ishlariga o'xshash bo'lgan, ammo keyinchalik bu yurtga begona g'oyalar asta kirib olib, uning aholisi qarashlarini butunlay o'zgartirib yuborgan.

Adashgan shahar aholisining fikricha, baxt-saodatga faqat o'lgandan keyin yetishish mumkin. Ammo, bu shahar xalqining Alloh-talo azza va jalla haqida, uning yaratgan hilqatlari va faol aqlga doir fikr-mulohazalari, tasavvurlari shu qadar chalkashib ketganki, bunday tasavvurlar halol yashash uchun asos bo'lolmaydi, bu (chalkash) tasavvurlar Alloh yaratgan hilqatlarning suvratlarini ham aslini ham aks ettirmaydi.

Bunday shaharning birinchi boshlig'i o'zini ilohiy nur sohibi qilib ko'rsatadi, ammo aslida bunday emas; u o'zining ilohiyligini isbotlash uchun aldov, riyo, kibru-havo bilan ish tutadi.

Bunday shaharlarning hokimlari fozillar shahri hokimlarining teskarisidir. Shaharni boshqarish usullari ham mutlaqo qarama-qarshidir. Bu fikr shu shaharlar aholisiga ham taalluqlidir. Fozil shaharlarning bir-biriga izdosh bo'lgan imom-boshliqlari yagona abadiy boshliqning yagona ruhini mujassam etadilar. Mabodo bir zamonda ko'pchilik shunday shaharlarning hokimlari yashasalar ular ham birgalikda yagona abadiy hukmdorni, ularning ruhlari esa yagona abadiy hukmdor ruhini mujassam etadilar. Fozillar shahri odamlaridan ba'zilar hamma uchun mushtarak — umumiy bo'lgan bilimlarni o'rganib ish yuritadilar, ba'zilar esa faqat muayyan mavqedagi odamlar bilishi zarur bo'lgan bilimlarni o'rganish va ish yuritish bilan shug'ullanadilar. Bu odamlarning har biri, shunday umumiy va xususiy bilimlar va faoliyatlar orqali saodatga erishadilar. Har bir shaxs baxt-saodatga eltuvchi faoliyat bilan qancha uzoqroq va avvalgidan yanada yaxshiroq shug'ullanaversa uning ko'ngli, ruhiy holati ham shunga

muvofiq komilroq, fozilroq bo'lib boradi. Go'yo mohir xattot husnixat bilan uzluksiz shug'ullanaverganida dastxati tobora go'zallashib, bundan tobora o'zining ham zavqi oshib boraverganidek, kamolot orqali, baxt-saodat topishga intiluvchi zotning ham qalbi tobora poklanib, yaxshiliklar qilganiga o'zining ham ko'ngli o'sib, zavqi oshib boraveradi. Bunday zotning ko'ngli — ruhi shu qadar yuksalib, go'zallashib, barkamollashib boradiki, endi uning ruhi moddiy tayanchlarga yoki vositalarga bog'liq bo'lmay, tobora ulardan ozod bo'lib boradi va oxiri moddiy holatning vayronligi yoki yo'qolishi barkamol ruh uchun ahamiyatsiz bo'lib qoladi.

Ruh moddiylikdan, hayulotdan ajralib, boshqa bir vujud shakliga ham kirmagach, u endi vujudda yuz beruvchi turli holatlardan ham holi bo'ladi. Endi bu ruhga nisbatan harakat yoki sukunatda degan fikrlarni aytib bo'lmaydi. Endi bunday ruhga nisbatan vujudsiz (ya'ni sof) ruhlarga ishlatiladigan sifatlarnigina qo'llash mumkin. Inson aqlida moddiy vujudlarga nisbatan qo'llaniladigan barcha narsalarni (va hodisalarni — *tarjimon*) endi vujuddan qutulgan ruhga nisbatan qo'llanish mumkin emas. Ruhning bunday holatini anglash va tasavvur qilish mushkul va g'ayrichadir. Ozod bo'lgan ruhlarning bir-biridan farqi nimada? Farq shundaki, mazkur ruhlarning jismda ekanligida, inson vujudlarining mizojlari turlichaligi tufayli ruhlarning ham turlicha bo'ladi. Vujudlarning holati o'zgarishi bilan ruhlarning ham o'zgarishi tabiiydir. Jismlarning o'zgaruvchanligi cheksiz bo'lgani kabi ruhlarning o'zgaruvchanligi ham cheksizdir.

28. RUHLARNING BIR-BIRI BILAN QO'SHILISHI HAQIDA SO'Z

Odamlarning bir avlodi o'lib ketgach, ularning jismlari yo'q bo'lib ketadiyu, ammo ularning ruhlari vujud (qafasi)dan qutulib, saodatga erishadi. So'ng boshqalar ularning o'rnini egallab, ular qilgan ishlarni qiladilar. Bu avlod odamlari ham dunyodan o'tgach, xuddi shunday yo'l bilan ruhlari avvalgilarning izidan borib, qiyofalari (fe'l va fazilatlar), quvvati va sifati o'xshash, yaqin ruhlarning bilan qo'shilishlari

mumkin. Ammo, bir qancha o'xshash ruhlarning bir-biri bilan qo'shilganlarida har qancha kabir (ulkan) bo'lsalar ham (jimsizligi tufayli) makonda bir-birini siqib chiqarmaydilar. Chunki, ular hech qachon makonni egallamaydilar va ruhlarning qo'shiluvlari tanalarining qo'shiluviday yuz bermaydi.

O'zaro yaqin (ko'ngilyaqin) ruhlarning qanchalik ko'pchiligi bir-biri bilan qo'shilsa, ular shuncha ko'p huzur-halovatga erishadilar. (Ko'ngilyaqin ruhlarning bu dunyoda, tirikligida bir-biriga yaqinlashganlarida ham rohat-farog'atga erishadilar — *tarjimon*). Har bir yangi kelgan ruh o'ziga o'xshash avvalgi ruh bilan qo'shilganida huzur-halovat yanada ortadi. Shuningdek, keyin kelgan (o'xshash) ruhlarning qo'shilganida avvalgi ruhlarning huzur-halovati ham yanada ortadi. Chunki, o'z mohiyati (ma'nosi)ni topgan avvalgi ruh keyin kelgan (o'xshash) ruhlarning mohiyatlarini qayta-qayta topishdan rohat-farog'ati yana va yana ortaveradi. Ruhlarning sifatlarning bunday o'zaro qo'shilishi oqibatida ularning (aqliy) quvvatlari miqdor jihatidan ham tobora ortadi. Bunday holatni yana yuqorida aytganimiz xattotning uzoq mashq davomida naqshdagi mahorati ortgani sari bu mashg'ulotdan oladigan zavq-shavqi ham ortib borishiga o'xshatish mumkin. Xattot izchil ravishda mahorati ortganida o'zi ham barkamollashib borganiday ruhlarning ham izchil ravishda bir-biriga qo'shilganlarida (ma'naviy) kuchlari ortib, barkamollashib boradi. Ruhlarning bir-biriga cheksiz qo'shilaverish imkoni bo'lgani uchun har bir ruhning boshqalari bilan cheksiz qo'shilaverishidan oladigan huzur-halovati ham cheksiz ortib boraveradi.

Bizdan avval (bu dunyodan) ketgan avlodlar-ajdodlarimizning ruhlarning ahvoluti ham xuddi shundaydir.

29. KASB-HUNAR VA BAXT TUSHUNCHALARI HAQIDA SO'Z

Baxtning turli darajalarining bir-biridan afzalligi uch xil alomatga qarab aniqlanadi. Biz quyida ko'rib chiqayotgan hunar va san'atlarning bir-biridan afzalligi ham xuddi shu alomatlarga qarab aniqlanadi.

Hunar va san'atlar qaysi tur va sohalarga taalluqli ekanligiga ko'ra bir-biridan afzal ko'rinadi. Masalan, bo'z to'qish, shoyi to'qish, attorlik, hovli supurish, raqs san'ati, fiqh ilmi, tabiblik yoki so'z san'ati bir-biridan qanchalik afzal bo'lsa baxtga erishuv darajalari ham shunga o'xshashdir.

Bundan tashqari bir turdagi san'at, hunar sohiblari ham malaka (miqdori) jihatidan farqlanishi mumkin. Masalan, bir xattot o'z hunarining ko'pgina sirlarini bilishi, keng bilim egasi bo'lishi mumkin. Boshqa biri o'z hunari sirlarini kamroq bilishi mumkin. Mazkur hunar (xattotlik)ni yaxshi egallash uchun xattot tilni, so'z san'atini, husnixatni va hisob-kitob, riyoziyotni puxta bilishi zarur. Shu hunar egalaridan biri masalan, husnixatni va riyoziyotni yaxshi biladi, boshqasi tilni, so'z san'atini va husnixatning ba'zi jihatlarini yaxshi biladi, uchinchi – mana shu ilmlarning hammasida mohir.

Xattotlarning sifat jihatidan bir-biridan afzalligi shundaki, masalan, husnixat san'atini egallagan ikki xattotdan biri (o'zi tanlagan) shu sohada kuchliroq, biri – kuchsizroq bo'lishi mumkin. Bu, sifatdagi afzallikdir.

Baxtlik darajasiga erishuvda ham insonlar yuqoridagiga o'xshash bir-biridan afzalroq bo'lishi mumkin.

Boshqa shaharlarning aholisiga kelsak, bu odamlarning fe'li yomon bo'lgani uchun hunarlari ham ularning ko'ngli yomonligini tuzatolmaydi. Yomon xattot tabiatan badbaxtligi tufayli yozuvi ham tobora xunuklashib boraveradi, uning hunari, san'ati tobora orqaga ketaveradi. Fazilatsiz shaharlarning odamlari yomon fe'llari, tabiatlari tufayli ko'ngillari – ruhlari ham yomonlashib boraveradi. Mabodo ular ana shu yomon ishlarida izchil sa'y harakat, kuch-g'ayrat ko'rsatsa ularning ruhlari yanada ko'proq yomonlashadi va oxiri mayib-majruh bo'lib qoladi. Shu tufayli ular o'zlariga yoqadigan yomon ishlardan huzur-halovat oladilar. Vujudi, jismi kasal bo'lgan odam (masalan, bezgak tutayotgan kishi mijozi buzilganidan, o'ziga yoqmaydigan taomlarni yeyishdan huzur qiladi va tabiatan me'dasiga yoqadigan taomlar unga yoqimsiz ko'rinadi; ruhan kasal odamlar ham yomon istaklari va odatlari tufayli buzilgan tasavvurlariga qarab, yomon, (axloqsiz) fe'l-harakatlardan huzurlanadilar va go'zal

qiliqlarni, ishlarni yoqtirmaydilar yoki umuman go'zalligini tasavvur qilolmaydilar. Vujudi kasal odamlar o'z kasalligini bilmasdan o'zlarini soppa-sog' deb o'ylab, tabibning maslahatlarini olmagan kabi ruhan kasal odamlar ham o'zlarini soppa-sog' (va fazilatli) deb o'ylab, rahbari, muallimi yoki ustozining nasihatlariga quloq solmaydilar.

31. FOZIL SHAHAR AHLI UCHUN MUSHTARAK BO'LGAN NARSALAR HAQIDA SO'Z

Fozillar shahrining barcha aholisi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar quyidagilardir. Birinchidan, ular asliy sababni va uning barcha sifatlarini bilishi zarur. So'ng moddiylikdan tashqari mavjud narsalarni va ularning sifatlarini, shuningdek, ularning faol aqlga qadar bo'lgan darajalarini hamda ulardan har birining sifatlarini bilishi zarur. So'ng ular samoviy xilqatlarni va ulardan har birining sifatlarini, so'ng shu hilqatlardan pastdagi tabiiy jismlarni, shuningdek, ularning qanday vujudga kelishi va yo'qolishi hamda ularda yuz berayotgan barcha hodisalarning mukammalligi, yaxlitligi, muruvvat, adolat bilan, oqilona ekanligini, bu hodisalarda hech bir nuqson, hech bir adolatsizlik yo'qligini bilishlari zarur. Fozil odamlar yana odamzod qanday yaralganini (uning jismiga kirgan) ruhning xususiyatlarini, faol aql uning ruhini qanday qilib nurlantirganini, shu tufayli insonda dastlabki tushunchalar paydo bo'lganligini, u Allohning irodasiga bo'ysunish va nimalarda erkinligini bilishlari zarur. Fozil odamlar yana shahar (davlatning) birinchi rahbari u yoki bu vaqt mobaynida yo'q bo'lib qolganida (biror yoqqa ketganida), kasalligida va hakoza, uning o'rnini bosa oladigan rahbarlarni bilishi zarur. Fozillar shahri, uning aholisi, ularning dillari erishadigan baxt-saodat nima ekanligini bilishlari zarur. Ular yana fazilatsiz shaharlar va ularning aholisi o'lganidan so'ng ruhlari oxiratda ne kechishini, ba'zilar baxtsizlik, falokatga uchrab, ba'zilar yo'q bo'lib ketishini, fozillar shahri aholisi oxiratda nelarga erishuvini, nelardan saqlanishini bilishlari zarur.

Shularning hammasini ikki yo'l bilan bilib olish mumkin: Birinchidan, yuqoridagi hodisalar aslida qanday mavjud bo'lsa, inson qalbiga, ko'ngliga o'shanday o'rnashib qolsa (boshqalarning ko'nglida o'shanday o'rnashib qolsa), bu bilimlar qiyos yoxud taqlid asosida vujudga keladi. Ba'zi odamlar o'sha narsalarni o'zlari his etishi tufayli ko'ngillarida shu bilimlar vujudga keladi.

Fozillar shahridagi donishmandlar bu narsalarni isbotlash yo'li bilan yoki dil sezgisi bilan bilib oladilar. Donishmandlarga ishonib, ixlos qo'yib, ularga ergashuvchi odamlar o'sha narsalarni donishmandlar bilganday bilib oladilar. Ba'zilar esa bu narsalarni boshqalarning tasavvurlaricha taqlib orqali biladilar. Bunday odamlar tabiatan yoki odatlariga ko'ra ruhiy bilimlarni aslida qanday mavjud bo'lsa, shunday tushunish qobiliyatiga ega emasdir. Mana shu ikki xil tasavvurlar ham bilim manbaidir, ammo donishmandlarning bilimlari, albatta eng yaxshi bilimlardir. Narsa hodisalarni birovlarining tasavvurlari orqali taqlidan biluvchi odamlar ham turlicha darajada biladilar.

Shulardan ba'zilarining narsa, hodisa haqidagi bilimlari o'sha narsa yoki hodisaning o'ziga o'xshash yoki yaqin bo'ladi. Boshqa ba'zilarining bilimlari o'sha narsa-hodisadan uzoqroq bo'ladi. Yana ba'zilarining bilimlari o'sha narsa-hodisadan yana uzoqroq, ba'zilariniki o'sha narsadan (yoki hodisa yoxud sifatidan) juda uzoq, yana ba'zilarining bilimi narsa-hodisa (yo sifat)dan benihoya uzoq bo'ladi.

Har bir xalqning, yoki har bir shahar aholisining narsa-hodisalarga doir tasavvurlari o'zlariga tanish tasavvurlardir. Ayrim xalqlarning muayyan hilqat haqidagi eng mashhur (keng tarqalgan) tasavvurlarida ham ozmi-ko'pmi tafovut, farqlar bor. Chunki, har bir xalq o'sha narsa, hodisani o'zicha anglab, o'zicha aks ettiradi. Shu tufayli fazilatli shaharlarning turli xalqlari yagona (haq-taolo)ga ishonib, yagona saodatga va yagona maqsadga (masalan, oxiratda jannatga munosib bo'lishga) intilsalarda, ularning dinlari turlicha bo'lishi mumkin.

Mana shu (turli xalqlar uchun umumiy) hilqatlar tegishli dalillar bilan bilib olingach, bu hilqatlar haqida hech qanday

bahslarga, soxta donolikka asoslangan bahslarga ham, narsaning asl tabiatini tushunmay u haqda soxta tushunchaga ega bo'lishdan kelib chiquvchi bahslarga ham o'rin qolmaydi.

Ana shu narsalar haqida taqlidiy tasavvur hosil qilinganida esa bahsli o'rinlar uchraydi. Ba'zi taqlidiy tasavvurlarda ozroq boshqalarida ko'proq bahsli o'rinlar uchrami mumkin. Va ana shu bahsli, munozarali o'rinlarning ba'zilar oshkora aytilishi, ba'zilar yashirin qoldirilishi mumkin.

Narsa, hodisalarni taqlidiy tasavvurlar vositasida o'rganuvchi odamlar orasidan bahsli o'rinlarni payqab, shu haqda o'ylaydiganlar ham turlichadir. Bunday odamlar ham bir necha toifaga bo'linadilar.

Rahbarga, (yo'l boshchiga, ustozga) muhtojlar. Shunday (ustozga muhtoj) kishilardan ba'zilar biror narsa, hodisa haqida tasavvurlarning (bahsli yoki) soxta ekanligini bilib qolsa, boshqa haqiqatga yaqinroq tasavvur darajasiga ko'tariladilar va ular uchun shu masalada bahsli o'rin qolmaydi. Agar u mana shu (keyingi) tasavvur bilan qanoatlanasa shu tasavvurda qolaveradi. Ammo (qanoatlanmasa) u har gal keyingi tasavvurida ham nuqsonlar borligini sezib qoladi, u yanada yuqoriroq bosqichga ko'tariladi. Mabodo unga barcha (keyingi) tasavvurlari ham yolg'on ko'rinsa boshlasa, u haqiqatga yetishishga yaqinlashadi.

Jaholatdagi shaharlar, (aholisining) maqsadlarini ko'zlaydigan (obro'-izzatga, mol-dunyoga, boylikdan rohatlanishga intiladigan) odamlar esa alohida toifadir. Bunday odamlar fozillar shahrida haligi maqsadlar bilan yashash ta'qiqlanganini ko'rib, u yerdagi (adolatli) qonunlarni buzishga, haqiqatga aloqador narsalardan uzoqlashishga, (bu qonun-qoidalar, tasavvurlarni) buzub aks ettirishga urinadilar. Ular bunga ikki yo'l bilan erishadilar: Ular yuqorida aytilgan bahsli o'rinlarni o'zlaricha taxmin qiladilar, ikkinchidan, soxta donolik va aldov yo'lga o'tadilar. Ular jaholatli va tuban maqsadlariga erishuviga hech kim to'sqinlik qilmasligi uchun shunday yo'ldan boradilar. Bunday odamlarni fazilatli shaharlar jamoasiga qabul qilmaslik kerak.

¹ Qarama-qarshi

Yana bir toifa odamlar ham borki, ular tafakkuri zaifligi tufayli haqiqatdan chalg'ib ketadilar va tasavvurlaridan qay biri to'g'riyu, qay biri yolg'on, ajratolmay qoladilar. Ular hech bahs talab qilmaydigan haqiqiy tasavvurni ham yolg'on deb o'ylaydilar. Ular haqiqatni anglash uchun yaqinroq borganlarida zehni zaifligi tufayli chalg'ib ketadilar va haqiqatni aslidan boshqacha tushunib, yolg'onni o'zlaricha haqiqat deb o'ylaydilar. Mabodo ularga tasavvurlari yolg'on tuyilsa, ular o'zlarining tasavvurlari yolg'on ekanligini bilmay asl haqiqatni yolg'on deb o'ylaydilar. Oqibatda bu odamlar "umuman haqiqat yo'q, haqiqatga yetishdim deganlar o'z-o'zini aldovchilardir, odamlarni haqiqat yo'lidan boshlamoqchi bo'lganlar yolg'onchi, kazzoblardir, ular bunday kattaroq mansabga yoki boylikka erishish maqsadida shunday so'zlarni aytmoqdalar" deb o'ylaydilar. Pirovard natijada bu toifa odamlarning ba'zilari gangib qoladilar, boshqalari narsa va hodisalarni olisdan ko'ruvchi yoki tushida (g'ira-shira) ko'ruvchi odamga o'xshab, haqiqat bor-ku ammo, uni bilishga odamzodning aqli yetmaydi, deb o'ylaydilar. Bunday odamlar o'zlari bilgan narsalarni ham buzib talqin etishga intilib, erishgan narsalarini haqiqat emas, balki buzib talqin qilganlarini haqiqat deb o'ylaydilar.

32. JAHOLATDAGI VA ADASHGAN SHAHARLAR AHLI QARASHLARI HAQIDA SO'Z

Aholilarining diniy e'tiqodlari xurofiy, xato dunyo-qarashlarga asoslangan shaharlarni jaholatdagi yoki adashgan shaharlar deymiz.

Ularning ba'zilari bunday fikrlashadi: ba'zi mavjudotlar bir-biriga qarshidir va bir-birlarini yo'q qilishga intiladilar. Mazkur mavjudotlarning har biri yashash sharoitida shunday quvvai maxfuzga egaki, shu narsa vositasida u qarama-qarshi mavjudotdan o'zini himoya qiladi va o'z zotini yo'qolib ketishdan asrab qoladi. U, yashash sharoitida yana shunday quvvatga egaki, shu narsa vositasida u o'ziga qarshi narsani yo'qotib, o'rnida o'ziga o'xshash mavjudotni paydo qiladi.

Va nihoyat, unga shunday bir qobiliyat beriladiki, shuning yordamida u turli narsalardan foydalanib, yashash uchun doimiy yaxshi sharoit vujudga keltirishga intiladi.

Mazkur mavjudotlarning ko'pchiligi o'zlariga ato etilgan qobiliyat tufayli qarshi ish ko'ruvchi (tug'dirgan mashaqqatlarni) yengib o'ta oladilar. Shu tarzda olamdagi har bir mavjudot o'ziga qarshi va umuman boshqa mavjudotlarni yo'qotib, o'z yashash sharoitini yaxshilashga intiladi. Bizga shunday ko'rinadiki, olamdagi barcha mavjudotlar faqat o'z yashash sharoitlarini yaxshilash uchun, o'ziga foyda keltirmay zarar keltiradigan boshqa barcha mavjudotlarni yo'qotish uchun, faqat o'zining yaxshiroq yashashini ta'minlash uchun dunyoga kelgan. Biz hayotda juda ko'p hayvonlarga tashlanib, o'zlariga tuzukroq foyda chiqmasa ham ularga zarar yetkazish va yo'q qilish uchun hamla qiladigan juda ko'p hayvonlarni ko'ramiz. Go'yo ularning har biri dunyoda faqat o'zi yashashi kerakday, boshqa mavjudotlarning yashashi unga zarar keltiradiganday, shu hayvon borligining o'zi uning uchun zararday, tabiatda boshqalarni yo'q qilishga intiluvchi hayvonlarni uchratamiz. Mabodo, biror mavjudot boshqa mavjudotlarni yo'q qilishni ko'zlamaganida ham, o'z foydasi uchun ularni qiynab ishlatishga intiladi. Ba'zi navdagi mavjudotlar boshqa navdagi mavjudotlar bilan xuddi shunday munosabatdadir. Hatto bir navdagi mavjudotlar o'zaro ham shunday munosabatdadir. Bu mavjudotlar shunday yaralganki, doimo bir-biriga qarshi kurashib, bir-birlariga dushmanlik qiladilar. Eng kuchlilari boshqalariga nisbatan mukammalroq tuzilgan bo'ladi. G'olib kelganlar ham bir-birini yo'qotishga urinadilar, go'yo boshqa mavjudotlar nomukammalday, ularning borligi bularga zarar keltiradiganday, yoxud boshqalar ularga faqat (qulday) xizmat qilish uchun yaralganday, barchasi bir-birini ezib ishlatishga intiladi.

Mana shu hodisalarda hech bir tartib, izchillik yo'q, deb o'ylashadi; mavjudotlarning shu fe'l-atvorlarida turli darajalari yo'q deb o'ylaydilar: bu mavjudotlarning turli xususiyatlari ularning o'z fe'l-atvoridan kelib chiqmasdan, tartibsiz yuzaga chiqaveradi, deb o'ylaydilar. Biz kuzatgan ma'lum

mavjudotlarda ham shu va shunga o'xshash hodisalarni ko'ramiz.

Ba'zilarning o'ylashicha, mavjudotlarning tug'ma fe'l-atvori shunday. Bu mavjudotlar o'zlarining aqlsiz yoxud aqli hayvonlarga o'xshash tabiatlariga ko'ra, o'z bilganlaricha, erkin holda harakat qiladilar. Shundaylarning fikricha (tabiatan) shaharlar bir biriga qarshi kurashishlari, o'zaro dushmanlik qilishlari zarur. Ularning (fazilatlik) darajalari yo'q, birlari boshqalariga nisbatan hurmatga sazovorroq emaslar, ularning xatti-harakatlarida izchillik, tartib yo'q, deb o'ylaydilar. Ular har bir odam o'zidagi barcha noz-ne'matlardan o'zi foydalanishi, shaxsiy manfaati uchun boshqalarga qarshi kurashishi kerak, eng baxtli odam shu kurashda dushmanlarni yengib chiqqan odamdir, deb o'ylaydilar.

Mana shu (sabab)larning hammasi tufayli ko'pchilik shaharlarda jaholatdagi shaharlar aholisining qarashlariga xos fikr-AQIDAlar kelib chiqadi. Ba'zilar, odamlar o'rtasida tabiiy yoki ixtiyoriy bog'lanishlar yo'q, har bir odam o'z manfaati uchun boshqalarning manfaatiga zarar etkazishi, biri boshqasiga begona bo'lishi zarur, mabodo ular birlashsalar ham zarurat, majburiyat tufayli birlashadilar, o'zaro murosaga kelishsalar ham faqat biri g'olib chiqib, boshqalari mag'lub bo'lganida kelishadilar, deb o'ylaydilar. Bunda ular tashqaridan ta'sir etuvchi bir kuch tazyiqida o'zaro kelishuvga majbur bo'ladilar, agar ana shu kuch yo'qolsa kelishuv ham yo'qoladi, yana begonalashuv paydo bo'ladi va ular tarqalib ketadilar, deb hisoblaydilar. Insoniyatga xos hayvoniy aqidalardan biri mana shu aqidadir.

Boshqa ba'zilar esa, odamlar ayrim holda yashaganlarida yordamchilar va xizmatchilarsiz o'zlarining hayotiy ehtiyojlarini qondirolmagani uchun, shularning g'amxo'rligisiz yashay olmaganlari uchun birlashib yashash foydalidir, deb o'ylaydilar.

Ba'zilar fikricha, bunday birlashuv majburlash, zo'rlik ishlatish bilan amalga oshadi, yordamchilarga ehtiyoji bor odam boshqa odamlarning bir guruhini o'ziga bo'ysundiradi va o'sha guruhni o'zi uchun ishlatadi. O'sha odam xuddi shu

guruh yordamida boshqa guruhlarni ham o'ziga bo'ysundiradi. Bu holda yordamchi unga teng emas, balki g'olib oldidagi mag'lub holatidadir. Chunonchi, kim jisman va qurollari bilan boshqalardan kuchli bo'lsa o'sha boshqa bir odamni o'ziga bo'ysundiradi va uning yordamida yana boshqa odamni yoki bir guruhni bo'ysundiradi va shular yordamida yana boshqa guruhlarni bo'ysundiradi. Oqibatda ana shu odamda muayyan miqdordagi yordamchilar paydo bo'ladi va ular turli mavqelarga ega bo'ladilar. O'sha odam o'ziga yetarli miqdorda yordamchilarini to'plab olgach, ularni o'z xohish-istaklarining quroliga aylantiradi.

Boshqa ba'zilar o'ylashicha, odamlar orasida muayyan bog'lanish mehr-oqibat va kelishuv bor, ammo ular bu bog'lanish, kelishuv zamirida nimalar yotishini turlicha tushunadilar. Ba'zilar insonlar umumiyliigi (jamo bo'lib yashashi)ning sababi ularning bir ajdoddan tarqalganida deb bilishadi. Ya'ni, bir ajdodga mansub (ko'pchilik) odamlarning birgalashib, o'zaro kelishib, bir-biriga yordamlashib yashashlaridan maqsad, shu yo'l bilan boshqa ajdod vakillarini yengish uchun va ulardan yengilmaslik uchundur. Odamlar (turli ajdodlardan) kelib chiqishlari tufayli bir-birlari bilan nizolashadilar va yovlashadilar. (Qarindosh-urug'lar uchun) umumiy bo'lgan ajdod — bobokalonlariga kimki yaqinroq tursa aloqalari kuchliroq, shajara atrofidagi shox-butoblarga taalluqli avlodlarning aloqalari kuchsizroq bo'ladi. Eng uzoqlari esa yaqinligi yo'qolib bordi-keldi o'rniga o'zaro adovatlashib yashashlari mumkin. Tashqi zarurat tug'ilganida, masalan tasodifiy falokat kelib qolganida yov hujum qilganida ular yovga qarshi kurashishlari o'zlarini himoya qilishlari uchun katta guruhlarga birlashadilar.

Ba'zilar o'ylashicha, odamlarning o'zaro bog'liqligi zamirida qabila, urug'lik munosabatlari yotadi, bir qabilaning erkaklari boshqa qabilaning qizlariga uylanadilar — demak, qarindosh-urug'chilik vujudga keladi. Ba'zilar o'ylashicha yana eng birinchi hukmdor o'ziga bo'ysungan (qabila va urug')larni birlashtiradi va shu bilan g'alabaga erishib, jaholatdagi shaharlar yoqtiradigan biror baxt-saodat (masalan, moddiy boyliklar)ni qo'lga kiritadi.

Ayrimlar o'ylashicha, odamlarning o'zaro bog'lanishlari biror qasam, bitim va o'zaro ittifoqqa asoslanadi. Bunda har bir shaxs (shu ittifoqdagi, bitimdagi) boshqa odamlarga qarshi chiqmaslikni, ularni tashlab ketmaslikni, yengilmaslik va g'alaba qozonish uchun birgalikda jang qilish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Yana ba'zilar o'ylashicha, odamlar o'rtasidagi bog'lanish robitalari shu odamlarning xulq-atvori, tabiati, fe'li va tilining umumiyligiga asoslanadi. Har bir xalq o'ziga xos mana shunday xususiyatlarga ega. Shu tufayli har bir xalq vakillari boshqa xalq vakillariga aralashib, qo'shilib ketmasligi kerak. Chunki, turli xalqlar xuddi ana shu xususiyatlari bilan farqlanib turadi.

Boshqalar o'ylashicha, odamlarning o'zaro bog'liqligi uylari, umuman yashash joylarining umumiyligiga asoslanadi. Har uydagi odamlar o'zaro yaqin aloqalarda bo'ladilar, yana ular bir ko'chada yana bir mahallada yashaydilar. Shu tufayli odam avvalo qo'shnisi bilan yaqin bo'ladi. Yana u xuddi shu qo'shnisi bilan bir ko'chada, bir mahallada, bir shaharda va nihoyat shu shaharni yaratgan bir yurtda yashaydi.